

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
“СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА СОЦИОЛОГИЯ

Том 103

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE SOCIOLOGIE

Tome 103

СОФИЯ • 2011 • SOFIA

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Проф.дсн МАЙЯ ГРЕКОВА (главен редактор), доц..д-р МИЛЕНА ЯКИМОВА, доц.д-р БОЯН
ЗНЕПОЛСКИ, гл.ас.д-р СВЕТЛА МАРИНОВА, редактор СНЕЖА ТИЛКИДЖИЕВА

ТЕМАТИЧЕН БРОЙ

ПО

ГРАДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение.....	5
<i>Жана Попова</i>	
Бизнес паркът – град в града	6
<i>Ивайло Начев</i>	
Създаването на модерния град: Загреб, Любляна и Сараево в края XIX - началото на XX век.....	22
<i>Боян Захариев</i>	
Плетеница от улици – анализ на обособени градски територии в София и Пловдив с методите на пространствения синтаксис.....	45
<i>Савина Шаркова</i>	
Социалистическата жена между публичното и частното (1967-1973). Визии, противоречия, политически действия през социализма в България.....	61

CONTENTS	
Introduction.....	5
<i>Zhana Popova</i>	
Business Park – City in the City.....	6
<i>Ivaylo Nachev</i>	
The Making of the Modern City: Zagreb, Ljubljana and Sarajevo at the End XIX Beginning of XX Century.....	22
<i>Boyan Zahariev</i>	
Entwisted Streets – Analysis of Detached Urban Areas in Sofia and Plovdiv Using Spatial Syntax.....	45
<i>Savina Sharkova</i>	
The Socialist Woman Between the Public and the Private (1967-1973): Visions, Contradictions and Political Actions During the Socialism in Bulgaria.....	61

Фокусът на този том на годишника са резултати от изследвания на стипендианти по проекта „Градски изследвания: интердисциплинарни изследвания на млади учени“. Това е тригодишен проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ с основна цел стимулиране на интерес към града и на изследователски търсения в широкото и действително интердисциплинарно поле на градските изследвания.

През 2009 г. в рамките на проекта бяха обявени три вида конкурси:

- За изследователски проекти
- За краткосрочни специализация
- За докторанти

Младите учени, спечелили съответните конкурси получиха финансова подкрепа за провеждане на своите изследвания и специализации (до 4000 лв.), а зачислените към катедра Социология докторанти на самостоятелна подготовка – стипендии.

В настоящия том на Годишника присъстват 3 текста на млади учени, представителни за проведените три вида конкурси:

Жана Попова, **Бизнес паркът – град в града**, се вглежда в едно ново за София градско пространство – Бизнес паркът и се пита доколко то от една страна се вписва в установената и обживяна от години градска среда на панелния комплекс; а от друга страна – как преживяват това ново пространство неговите обитатели. Анализът се основава на проведени интервюта с жители на квартала и с работещи в Бизнес парка, както и на наблюдения на автора на обитаването на пространството на Бизнес парка в различно време на деня.

Ивайло Начев, **Създаването на модерния град: Загреб, Люблина и Сараево в края XIX - началото на XX век**, проследява формирането на трите града като модерни градски пространства, фокусирайки се върху техните централни части. И трите града – основателно наричани от автора „квази-столици“ – претърпяват значими и различаващи се трансформации в края на XIX и началото на XX в., утвърждавайки се като административни центрове в рамките на Австро-Унгарската империя. Основата на анализа са главно архивни документи.

Боян Захариев, **Плетеница от улици – анализ на обособени градски територии в София и Пловдив с методите на пространствения синтаксис**, си поставя два основни въпроса: има ли методът на пространствения синтаксис обяснителна сила в български контекст; има ли основания твърдението, че социалното и физическото пространство в града са изоморфни. Авторът от една страна представя малко познатия инструментариум на пространствения синтаксис, а от друга – критично оглежда приложението му върху няколко различаващи се градски района в София и Пловдив.

Четвъртата статия в годишника – на Савина Шаркова, **Социалистическата жена между публичното и частното (1967-1973). Визии, противоречия, политически действия през социализма в България**, е част от нейната докторска дисертация. Тя подлага на детайлен анализ един от ключовите документи, формиращ политиката към жените: *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество* (Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 година).

Проф.д.с.н. Майя Грекова

БИЗНЕС ПАРКЪТ – ГРАД В ГРАДА

ЖАНА ПОПОВА

Zhana Popova. BUSINESS PARK – CITY IN THE CITY

Since 2001 in the big Bulgarian cities a new phenomenon has appeared – the Business park. For now only the Business parks in Varna and Sofia are working. But it can be said that the change in the city is evident. The main thesis is that the emergence of business zones in the city landscape and the functioning of the business parks and business centers is connected with the development of the interrelations between the employees inside these places, which totally differ from the attitudes in the familiar offices in the city until now. The proximity of the business zones to the residential districts can lead to a collision between the people who work during the day in the residential district, and the people who live there, and want to rest when they go home. But the neighboring between them can lead to similarities in their attitude towards the activities of the municipality administration and the management of the municipality or the city. They may turn out to be with close interests, instead of being opposed groups. This text presents the main results from a research of the attitudes between the people who live near the new business parks and those who work there.

1. Опит за въведение в края на града

В края на столичния град новият “Бизнес парк–София” се врязва изведнъж в градското пространство между мащабния жилищен комплекс „Младост” и Околовръстното шосе. Няма видима връзка между модерната структура и старите панелни квартали в това място. Само няколко указателни табели свързват старата и новата част.

А основният въпрос, който ме интересува, е какви са всекидневните отношения в края на града – отношенията между жителите на стар, но променящ се комплекс (като “Младост”-ите) и работещите в нова структура (като относително скоро¹ създаденият “Бизнес парк”).

Този текст представя основните резултати от изследването² на отношенията между живеещите около и работещите в новото градско явление *Бизнес парк*.

Основните въпроси, които движеха изследването, са:

- Как възниква българският модел на Бизнес парк?
- Чие пространство е територията на Бизнес парка? Дали е част от “ексклузивно” пространство, в което доминира новият “мениджърско-технократско-политически

---

¹ Имотът е закупен през 1999 г., а първите сгради са построени през 2001-2002 г.

² Изследването е осъществено в Лаборатория „Изследователски център по социални науки” към Катедра „Социология”.

елит” [Кастелс, 2006: 405-406]? Или е нов тип пространство, в което има място не само за “избрани хора”, а и за такива, които избират къде да работят, дали да съчетаят свободното време с работното време и пр.?

- Обособява ли се Бизнес паркът като особен вид град, в който основна ценност е “възможността за спестяване на време” като опозиция на познатия досега голям български град, в който “губиш ценно време” в избора от маршрути?

- Възможно ли е работното място и контактите, които се изграждат там, да доведат до социална активност на хора, които са обединени от работата на една обща територия?

Една от избраните посоки в търсене на отговор е чрез анализ на концепциите за промени в Общия устройствен план на Столичната община. Идеите на градската управа за развитие на града са свързани с развитието на смесени-многофункционални зони. Но новите предприемачи, които ще инвестират в построяването на бизнес паркове и бизнес центрове, вече ще са длъжни да изградят инфраструктура, която да свързва новите сгради с другите части на града. В доклад за изменения на ОУП правят впечатление идеите на градската управа за развитието на града по отношение на три основни линии – отдих, работа и обитаване. Анализът на предходните предложения за общ устройствен план показва, че в определени моменти от развитието на града се говори за паралелно развитие на трите линии.

Според Плана за развитието на София до 2013 г.³ идеята е столицата да се развива като “град-регион с важно значение в полицентричната пространствена структура на Европейския съюз, с балансирано и устойчиво развитие, с неповторима идентичност и хармонична жизнена среда, град-регион с привлекателни условия за бизнес, живеене и отдих, с нова по характер икономика, с ефективно управление и изпълнителна власт, които осигуряват нарастване на жизнения стандарт на населението”.

Един от проблемите, посочен и в документите, е „обезлюдяване извън работното време в денонощието” на многофункционалните зони за бизнес услуги. [Доклад за изменение на ОУП на СО⁴].

Втората тенденция е свързана с отчитаните от Столичната община **промени в разрастването на бизнеса**. Столична община основава решенията си на анализ, според който “Тези качествени промени изискват и нови добре екипирани пространства (логистични, бизнес центрове, тържища, изложбени площи и др.). Оценката на инвеститорите е, че в София липсват достатъчно количество офис площи от най-висока категория.”

Освен анализ на документите около измененията в градоустройствения план, в рамките на три месеца бяха проучени отношенията в офисите и сградите в „Бизнес парк – София”² и отношенията между пребиваващите в рамките на работния ден в Бизнес парка и живущите в съседните жилищни сгради в “Младост4”³:

Подготвени бяха три модела на интервюта за обитавашите тази част от града и се проведе общо 41 интервюта.

Определени въпроси са за, най-общо назовани като *работещи* в Бизнес парка: служители в офиси, работници в складове, охранители на пропускателни пунктове и в сгради на парка, работещи в магазини и фирми за услуги в Бизнес парка, персонал в заведения, както и служители от администрацията на самата фирма, която отдава под

³ План за развитието на София 2007- 2013 г <http://www.sofia.bg/pressecentre/images/OPR%20-%20Rezume.pdf>

⁴ Доклад за изменение на ОУП на СО

<http://www.sofproect.com/Default.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1>

наем помещенията (интервюирани 15 души). Тъй като в изложението се цитират част от техните изказвания, предлагам в таблици характеристики по основни показатели на всеки.

Работещи в Бизнес парк София, интервюирани за целите на изследването

Таблица 1

	Пол	Възраст	Семейно положение	Образование	Месторабота/ професия	Заплащане - лв.	Ръководна позиция?	От кога работи в Бизнес парка?	Регистрация по местоживее-не	Начин на придвижване в града
Работещ № 1	Ж	31	Несемеен	Висше	Офис администратор	Между 1500-2000	Не	От 2-3 години	Софийска, роден в Пловдив	С кола
Работещ № 2	Ж	29	Несемеен	Висше	IT специалист	Между 2000-2500	Не	От 1 година	Софийска, роден във Враца	С автобус
Работещ № 3	Ж	28	Несемеен	Средно	Работи в заведение	Между 1000 - 1500	Не	От 1 година	Софийска, роден в Бургас	С метро, автобус
Работещ № 4	М	37	Семеен	Висше	Системен администратор	Над 3000	Ръководител отдел	Повече от 5 години	Софийска, роден в София	С кола
Работещ № 5	Ж	36	Семеен	Висше	В банка	Между 2000 – 2500	Ръководител отдел	От 2-3 години	Софийска, роден в Самоков	С кола - такси
Работещ № 6	М	34	Несемеен	Висше	Инженер геодезист	Над 3000	Не	Почти 5 години	София, роден в София, «Младост» 2	С кола – 25 мин.
Работещ № 7	Ж	32	Семеен	Висше	Офис администратор	Между 1500-2000	Не	От 2-3 години	Софийска, роден в София	С автобус
Работещ № 8	Ж	34	Несемеен	Висше	Търговски отдел автомобилна компания	Между 2000 – 2500	Не	От 2-3 години	Софийска роден в Бургас	С метро, автобус, маршрутка
Работещ № 9	Ж	34	Семеен	Висше	Рекламна агенция	Между 1500-2000	Не	От 2-3 години	Софийска, роден в София	С кола
Работещ № 10	М	29	Несемеен	Средно	Диспечер в куриерска фирма	Между 1000 – 1500	Не	От 1 година	Монтана	С кола
Работещ № 11	М	31	Семеен	Средно	Общ работник	Между 1000-1500 лв.	Не	От 1 година	Не е регистриран в София	С кола
Работещ № 12	М	28	Несемеен	Висше	IT специалист	Между 1500 -2000	Не	От 5 години	Софийска, не е роден в София	С кола
Работещ № 13	Ж	30	Семеен	Висше	Счетоводител в телекомуник. компания	Между 2000 - 2500	Не	От 2-3 години	Софийска, не е роден в София	С кола
Работещ № 14	М	29	Несемеен	Висше	IT специалист	Между 1500-2000	Не	От 5 години	Софийска, роден в Благоевград	С кола
Работещ № 15	М	28	Несемеен	Средно	IT специалист	Между 1500-2000	Не	От 5 години	Софийска, от Пловдив	С кола

За интервю бяха потърсени и *наематели на офиси или помещения* (7 интервюирани). Въпросите се различават от тези към работещите, най-малкото защото не всички наематели пребивават в Бизнес парка. Някои само плащат за наем, но работят в друга част на София.

Наематели на офиси или помещения в бизнес парка

Таблица 2

	Пол	Възраст	Семейно положение	Образование	От кога работи в Бизнес парка?	Регистрация по местоживене	Собствен бизнес/чужд. фирма	Начин на придвижване в града
Наемател № 1	М	32	Семеен	Висше	Повече от 2 години	Софийска	Представява чуждестр. фирма	С личен автомобил
Наемател № 2	М	38	Несемеен	Висше	Повече от 2 години	Софийска	Представява чуждестр. фирма	С личен автомобил
Наемател № 3	М	45	Семеен	Висше	Повече от 2 години	Софийска, роден в Пловдив	Представява чуждестр. фирма	С личен автомобил
Наемател № 4	М	38	Несемеен	Висше	Повече от 2 години	Софийска	Представява чуждестр. фирма	С личен автомобил
Наемател № 5	М	37	Несемеен	Висше	Повече от 2 години	Софийска	Собствен бизнес	С личен автомобил
Наемател № 6	М	42	Семеен	Висше	По-малко от 2 години	Софийска, роден във Варна	Представява чуждестр. фирма	С личен автомобил
Наемател № 7	Ж	40	Семеен	Висше	По-малко от 2 години	Софийска	Собствен бизнес	С личен автомобил

И третият тип интервю е с *живеещите в “Младост-4”* (19 души).

Живеещи в «Младост-4», които са интервюирани

Таблица 3

	Пол	Възраст	Семейно положение	Образование	Заплащане	Собственик на жилище	Професия/Месторабота	Начин на придвижване в града	Откога живее в „Младост“?
Жител № 1	Ж	Над 60	Семеен	Висше	Пенсия	Собственик на жилище. Уточнява, че е роден в село	Юрист	С автобус, метро	Над 5 години
Жител № 2	Ж	46	Семеен	Средно	Не посочва	Собственик на „апартамент точно срещу изхода на Бизнес парка“	В частна фирма	С автобус	От 20 години
Жител № 3	Ж	26	Семеен	Висше	Не посочва	Собственик на жилище	Маркетинг	С кола	От 2 години
Жител № 4	Ж	28	Несемеен	Средно	Не посочва	Собственик на жилище	Преподава английски език в частно училище	С кола	От 4 години
Жител № 5	Ж	22	Семеен	Средно	Не посочва	Наемател	Продавач	С маршрутка, автобус	От 1 година
Жител	Ж	Над	Семеен	Средно	Пенсия	Собственик на	Телефонист	С автобус,	Над 5

№ 6		60				жилище и гараж		метро	години
Жител № 7	М	39	Семеен	Висше	Между 2000 и 2500 лв.	Роден в Мадрид; собственик на жилище и офис в „Младост”. Наемател на помещение в „Лагера”	Стоматолог	С кола	От 8 години
Жител № 8	М	Над 60	Семеен	Средно	Пенсия	Собственик на жилище	Работил е в БДЖ	С автобус	От 2 години
Жител № 9	М	38	Семеен	Висше	Между 2000 - 2500 лв	Наемател	Икономист	С кола	От 7 години
Жител № 10	М	27	Семеен	Средно	Не посочва	Собственик на жилище	Търговец	С кола	Над 5 години
Жител № 11	М	24	Семеен	Средно	Не посочва	Собственик на жилище	Работи в Интернет клуб	С метро, такси, автобус	Над 5 години
Жител № 12	М	Над 60	Семеен	Средно	Пенсия	Собственик на жилище	Шофьор	С кола	От 4 години
Жител № 13	М	Над 60	Семеен	Висше	Пенсия	Собственик на жилище и мазе	Лекар	С автобус, метро	Над 5 години
Жител № 14	М	42	Семеен	Висше	Не посочва	Наемател	Лекар	С кола	3 години
Жител № 15	М	23	Семеен	Средно		Наемател	Сервитьор	С маршрутка	От няколко месеца
Жител № 16	М	58	Семеен	Средно	Пенсия	Собственик на жилище	Бивш военен	С автобус	От 7 години (преди това живял в други части на „Младост”)
Жител № 17	Ж	Над 60	Семеен	Средно	Пенсия	Собственик на жилище	Счетоводител	С метро, автобус	Над 5 години
Жител № 18	Ж	25	Семеен	Висше	Не посочва	Наемател	Работи в банка	С кола	Около 3 години
Жител № 19	М	25	Несемеен	Средно	Издържат го родителите.	Собственик на апартамент	Не работи в момента	С кола	От 2 години

Основната теза е, че появата на бизнес зони в градското пространство и функционирането на бизнес паркове и бизнес центрове е свързано с развитието на отношения между служителите вътре в тези места, които се различават от отношенията в познатите офиси в града. Близостта на бизнес зоните до жилищни квартали може да доведе до сблъсък между работещите в рамките на деня в квартала, и живеещите, които се прибират в него за почивка. Но съседството между тях може да доведе и до сходство в нагласите им към дейността на общинската администрация и управлението на общината или на града и те да се окажат с близки интереси, вместо противопоставящи се групи.

Но всъщност

2. Кой кого вижда в края на града?

Анализът на интервютата показва, че работещите в Бизнес парк-София не „виждат“ живеещите в блоковете до техните офиси. „Прозорците ни са затъмнени“ (работещ № 9), „Трудно е да разбера какво иска някой от тях. Засичаме се в автобусите, но съм със слушалки.“ (работещ № 7), „Едва ли имат по-различни проблеми. Не знам всъщност. (работещ № 2), „Не обръщам внимание на хората в квартала. Слизам от колата и в офиса, качвам се в колата и по задачи. Всеки си върши задачите.“ (работещ № 13.); „Мисля, че не го приемат добре (има предвид Бизнес парка). Чувал съм за случай на саморазправа за паркомясто“ (работещ № 4).

Огледалният свят

В книгата си “Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят” З.Бауман развива тезата за разделението на света на над-териториален елит, затворил се в “доброволни гета” (които не заменят съществуването на “истинските гета”) и хора “отвън”, които се отличават по своята хетерогенност за разлика от “хомогенизирането”, което протича в местата с повишена сигурност - “доброволните гета” [Бауман, 2003:132-148]. М. Кастелс също отделя място на “пространствения израз” на действащата в информационното общество “логика на доминиране” [Кастелс, 2004:405]. И представя тезата за унифициране на символната среда на елита по целия свят, “измествайки по този начин историческата специфика на всяко отделно място.” М. Олброу говори за “места на пребиваване”, когато става дума за днешния властови елит, който “може да съхрани миналото си чрез натрупване на артефакти и да гарантира бъдещето си чрез инвестиране” [Олброу, 2001:249]. Той отбелязва, че справянето с новите реалности и съвременната криза е проблем, както за наричаните от него “всекидневни хора”, така и за “интелектуалците”.

Доброволната изолация на определена част от хората не се случва на строго избрана територия. М. Кастелс обяснява, че целта е “да бъде създадено усещане за близост до вътрешния свят, същевременно пораждайки отдалеченост от външния” [Кастелс, 2004:406]. В място като Бизнес парка обаче има отделени места за настаняване на този над-териториален елит в софийското пространство: хотел (“Холидей ин”), ресторант („Пица Хът”), мултиплекс като в други подобни места по света. В изграждането на Бизнес парка е следвана идеята пребиваващите там да усещат близостта на вътрешния свят и отдалечаване от външния.

- **Работещите в Бизнес парка не виждат живеещите отвъд оградата.** Те знаят за тях, разказват слухове за това как пукат гуми на онези, които паркират из квартала; чували са, че на тези в “Младост” им харесва киното, че ги дразни пренаселването на квартала с идващи всеки ден служители и т.н. И все пак единствените хора *отвън*, които всички *отвътре* са забелязали са... майките (по-рядко семейства), които разхождат децата си между бизнес сградите. Тоест тези, които са преминали през техните бариери и ограда.

Оградата на Бизнес парка е изградена само от мрежа, която не пречи на видимостта. Отвътре би трябвало да могат да видят какво се случва навън. Но някои от интервюираните казват директно, че не се интересуват как живеят отвъд. Няма идея какви проблеми имат хората в квартала и не искат и да знаят. Защо?

Отговорите на този въпрос могат да се търсят в няколко посоки. Но специално внимание трябва да се обърне на композицията на бизнес сградите в парка и съоръженията за отдых като израз на обществените промени. Бизнес паркът в столицата е изграден като Огледален свят. Сградите са разположени във формата на затворена крива. Лицевите им страни се отразяват една в друга. В част от сградите към жилищния

квартал са обърнати не офисите, а складовете и общите помещения. Схемата може да се види по-добре на страницата на “Бизнес парк – София” <http://www.businesspark-sofia.com/?go=buildings>

Описвайки впечатленията си от сградите и архитектурата в Бизнес парка, интервюираните отбелязват едно и също – сградите доста си приличат, прави им впечатление използването на едни и същи материали – стъкло, метал, изцяло липсват естествени материали. Но запитаните не коментират как са разположени сградите една спрямо друга в ограденото пространство.

А между оглеждащите се една в друга сгради има нарочно оставени “пролуки” към външния свят.

- **Създава се илюзията за отвореност на пространството към квартала и планината, която се вижда.** В няколко пролуки работещите в помещенията и особено разхождащите се по алеите могат да зърнат близостта на жилищните блокове, а особено добре се вижда Витоша, когато се озовеш край езерото – едно от местата за отдых на работещите. Контактът с жилищния комплекс уж съществува (подредането в кръг на сградите би затворило видимостта навън напълно), но този контакт е възможен в ограничен брой точки.
- **В останалата част сградите се отразяват в стъклените си прозорци и всяка сграда вътре в тази композиция гледа към друга, наподобяваща на нея сграда.** Същата функция има и езерото – в него се отразяват отново същите - вече веднъж отразени - сгради. На територията на Бизнес парка засега се конкурират две основни марки кафенета - “Кофи хаус” и “Онда”. Заведенията на двете фирми са разположени отново огледално.

Един от интервюираните разказва за първите си впечатления при идването си в Бизнес парка преди 4 години: “Първия ден като дойдох в Бизнес парка, явно много се впечатлявах, но се изумих от количеството нови коли и костюмирани хора. Сега нищо не ме учудва – всичко може да се види тук. Или на мен много малко неща вече ми правят впечатление.” (работещ № 6)

Само един от интервюираните изказва изцяло положително мнение за Бизнес парка. Той е системен администратор и заявява: “Влюбен съм в Бизнес парка. Това е уникално място в БeГe⁵. Горд съм, че работя в него. Като дете исках да стана космонавт, ама не стана. Поне се радвам, че съм от първите, които работят в най-готиното работно място в БГ. (...) Това място ми е дало много. За мен Бизнес паркът е като Фейсбук. Хората намират във Фейсбука стари познати, съученици, а аз – тука, по алейките. Даже първото ми гадже ме откри тук.” (работещ № 12)

Оказва се, че за част от работещите Бизнес паркът е умален модел на техен свят, в който търсят контакт с разпознатите като *свои* хора. Една от сградите прави особено силно впечатление заради размера на рекламния надпис върху част от нея. Върху наетата от “Глобул” сграда виси надпис “Нашият свят си ти”.

И сякаш се налага въпросът кой е “*ти*” и чий е “*нашият*” свят в тази част от града? Самите работещи в Бизнес парка, които интервюирах, не възприемат себе си като група. “*Ние*”-говоренето се появява като “*ние*” в примери за колеги, бивши съученици, но никога като “*ние*” – работещите тук. Но от друга страна, се откроява говоренето за “*те*” или “*тях*” – живеещите в “Младост-4”. Работещите разпознават сред живеещите само майките с деца. Всички останали са напълно неразпознаваеми.

- **Така обитателите на това пространство с огледално разположени сгради виждат репродуцирано едно и също архитектурно решение, не виждат нищо**

---

⁵ Така интервюираният назовава България.

различно, не търсят погледа на другите. И разпознават само хората, които принадлежат към онова, което може би припознават като “нашия свят”.

Различието може да се забележи само ако вниманието към него е специално *насочвано*. Разбира се, в такова място няма графити. И едва ли някога Бизнес паркът ще осъмне с графити и надписи, каквито се виждат в целия останал град. Дори охраната да допусне това, най-вероятно управата ще организира спешно почистване на сградите (възможно е и временно да се използва за корпоративен имидж и привличане на медийно внимание). Но когато нещо от *външната* градска среда липсва, то се *внося* с етикета „забележителност“, и погледът на пребиваващите вътре е *насочван* към павилион, изрисуван с бои. Ако сравним обектите, които се изобразяват на пощенските картички от един град, обикновено сред тях са исторически паметници и природни забележителности. Любопитно е, че точно павилион за вестници, изрисуван *като* с графити е обявен за “забележителност” – сякаш е исторически обект от друго време. Но едва ли графитите липсват на работещите в Бизнес парка. Почти всички отчитат сред достойнствата на това работно пространство чистотата и реда. Интересно е и как живеещите в “Младост-4” гледат на Бизнес парка.

Градът-вампи

Бизнес паркът обаче придобива очертанията и на имитация на град, но в негативен смисъл, за разлика от “идеален град”, за който говорят работещите в бизнес сградите. Според една от интервюираните собственички на жилище в “Младост-4”, Бизнес паркът “изпива енергията на квартала” (жителка № 6). Сякаш в края на града е обърната схемата на видимост между живеещи и работещи. Според д-во Серто “желанието да видиш града е предхождало средствата за неговото задоволяване” [Д-во Серто, 2002:176]. Той описва изкачването на върха на най-високия небостъргач като откъсване от “*властта на града*”. Небостъргачът е свързан с “*удоволствието от виждането на цялото*”. В “Младост-4” Бизнес паркът е заобиколен от едни от най-многоетажните жилищни сгради в столицата. Но когато изкачването е всеки ден в жилищен псевдонебостъргач, ако мога така да го назова, е трудно да бъде възприемано като “*удоволствието от виждането на цялото*”. По-скоро Бизнес паркът се очертава като хоризонтален небостъргач, който донякъде създава илюзията за откъсване от “*властта на града*”, за изкачване над градската тълпа. Но възможно ли е да останеш незабелязан и сам в такъв хоризонтален небостъргач?

Ето някои от изказванията за Бизнес парка:

„...И построиха сега тая бензиностанция. Казах на съседите даже – край, свърши се. Ще изгорим някоя нощ. А то още по-страшно ни чакало – целият бизнес ни е до главата. (...) Не вярвам аз да има толкова пък бизнес в България, та да се налага да го търпим това хър-пър по цял ден. (...) Не разбирам защо не се отделят някъде по-надалеч, където няма хора. (...) тези какво са ми платили. Нищо. Едно голямо нищо. Ако съм в общината, ще реша веднъж завинаги нещата – ще ми плащат такса „неудобство“ всеки ден. Като на морето едно време – не знам дали си спомняш – имаше такса „курорт“.” (жителка на “Младост-4”, № 2).

„То не е Бизнес парк това, то е зоопарк. Като се прибирам вечер от работа и ги гледам щъкат, лутат се като някакви хамстери са, които се търкалят в ония колелета - нали ги знаете в аквариумите на хамстерите - и те не знаят за какво го правят. Тези хора, според мен, живеят само за материалното. Няма никакви духовни ценности. Няма друга причина да си дошъл на края на града и да не си даваш сметка, че пречиш на другите.” (жителка на “Младост-4”, № 6).

Има и други мнения. Например един от жителите на квартала твърди, че хората от “Младост-4” нямат основание да протестират: “Вярно е, че е много шумно сега... Но е

Бизнес парк, не са им построили „Кремиковци” до вратата. Като дишаха дима на „Кремиковци”, някой от „Младост” да се оплака? Не, нали?” (жител на “Младост-4”, № 7).

Или пък позиция като тази: „Тия хора, дето всяка сутрин идват на тумби, нямат никаква, ама грам вина нямат. Те си заработват надниците. И някой им е казал, че са добре дошли в квартала. Аз не разбирам от бизнес. Аз съм бил военен. (...) Но трябва да ни разберат.” (жител на “Младост-4”, № 16). Отново се забелязва настойчиво говорене за “те”, “тях”, “тия” и “ние”.

Идеалното място ли е Бизнес паркът?

Интервюираните работещи описват Бизнес парка по еднотипен начин.

Почти всеки от тях сравнява работното място с други места от града. Може да се обобщи, че за тях тази нова структура е **идеалното място в града, защото градът не е идеален**. И изреждайки какво харесват в Бизнес парка, всъщност посочват какво не харесват в града, в който живеят.

Ето какво посочват, сравнявайки града и Бизнес парка:

- “Времето ти стига за всичко.”
- “Има паркинги.” (посочва се само от тези, които заплащат паркомъсто или на които фирмата им е предоставила безплатен паркинг)
- “Няма пенсионери.”
- “Няма цигани.”
- Но няма въздух и евтина храна: Работещите казват: „Липсва ми въздух и пространство в офиса, а в Бизнес парка ми липсва място с нормални цени за хубава храна.”; “Тука се въртим между маркови стоки, а седим гладни”; “Ако ще е истински Бизнес парк, трябва да е като в Германия – кампус, в който си има и стол за хранене с по-евтини цени за хората от офисите. Иначе какво му е различното?”; “Като се преместихме в новата сграда, се оказа, че имаме кухничка в офиса. Носим си плодове, мюсли, мляко, понякога и храна от вкъщи. Но и това омръзва. Налага се да избираш – или да си хапнеш обилно в кухнята на офиса, или да харчиш за скъп сандвич, но да имаш време за разходка на чист въздух.”
- Пушачи и непушачи са разделени. “Длъжни сме да излизаме навън или в местата за пушачи. Не е хубаво, ама пречи на техниката.” Сред алеите на Бизнес парка има специално отделено място за пушачи - със стъклени стени и пепелник.
- “Тук е най-зелената част на София. Оазис в сивите панелки”; “Витоша се вижда.”
- “Не се грижиш за нищо, те се грижат за теб”.
- “Всичко ти е на една ръка разстояние. Само в центъра на града е като в Бизнес парка”.

3. Границите

Тези описания на Бизнес парка очертават и границите му в града. Видимостта е свързана с границите между Бизнес парка и останалата част от града (външния свят), които пребиваващите в него очертават. Различието между вън и вътре е описано през възрастовата граница. Според интервюираните хубавото на Бизнес парка е, че “...няма пенсионери, които да ти мрънкат”; “...тук сме си само млади и е готино”; “...няма баби, няма бебета. Всички сме на един акъл”. Всъщност освен бебета в Бизнес парка има и възрастни. Но част от работещите в него не ги забелязват или по-скоро не им обръщат внимание. Хора на възраст над 60 години обаче са заети като чистачи и общи работници. Във фирмите за чистота и поддръжка има и роми. Интервюираните

работещи в офисите на Бизнес парка, които са там от по-дълго време, разказват, че в началото са се срещали (“засичали”) неведнъж с чистачките, които “бяха циганки”, но после не са ги виждали. Ромите са част от живота в Бизнес парка и в късните часове на денонощието. При няколкото неуспешни опита да проведе интервю с охранителите, след като офисите затворят, разговарях с роми, които разказаха, че ходят в Бизнес парка за да събират хартиените отпадъци в кофите за боклук зад оградата.

Всъщност „ритъмът на живот” в Бизнес парка е такъв, че невидимостта на някои от работещите в това пространство е гарантирана за служителите в офисите. Служителите *излизат* в обедна почивка между 12 и 13.30. В същото време поддържащият персонал *влиза* в обедна почивка в служебните си помещения. Когато “младите” се върнат обратно в офисите си, чистачите и общите работници продължават работата си навън без да бъдат забелязвани. Някои от служителите на фирми виждат само онези, които са пред вратата на офисите им – чистачките на общите части и офисите в сградите им (в разказаното от някои от служителите все пак се споменават чистачките, които са жени и са “на възраст”, “доста по-възрастни от нас”, “има ни за свои деца”). По този начин не в пространството на Бизнес парка, а в часовото време на работното място (в обедната почивка) се създава временно “гето”, в което “възрастните”, “ромите” или някой друг е изтласкван от ползването на служителите.

Бизнес паркът не е град в града

Но градът може да се управлява като бизнес (парк).

Част от работещите в столичния Бизнес парк говорят за него като *свидетели* на раждането на *реален* град в града. Те употребяват “град”, разбирайки “град като София”, “град като всеки друг”, “истински град”. Според интервюираните Бизнес паркът прилича на “истински град”, защото в него “има всичко необходимо”. Разказват как са *видели с очите си* строежа, заселването, разширяването на това място. Сравняват с опита, който имат досега като жители на града си и описват изграждането на сградите, улиците, здравни кабинети, магазин, кафене, ресторант, детска занималня, паркинг, площад и т.н.

Иначе е безспорно, че структура като Бизнес паркът не отговаря на нито едно от определенията за **град** в научната литература. Но има две характеристики за града, посочени от Макс Вебер, които се опитам да потърся в Бизнес парка, описван като “град” от интервюираните: относително независима администрация по отношение на други власти и избор на администрацията, осъществяван от жителите на града. Като се има предвид, че става дума за Бизнес парк в столичен град, е важно пояснението на Реймон Ледрю, че ако се следва Вебер, то големите модерни столици “не са повече *“градове”* [Ледрю, 2004:6], защото са изгубили автономията си, превръщайки се в центрове на национално управление.

Ето какво показват интервютата: Бизнес паркът се описва като “идеалният град”, като град, в който интервюирани и от двете страни на бариерата му (има предвид и сред работещите в него, и сред живеещите в квартала срещу него) заявяват, че биха живели “с удоволствие”, в който “всичко ти е на една ръка разстояние” или в който се чувстват сигурни.

В края на града (независимо дали си вътре или извън Бизнес парка) почти 2/3 от всички интервюирани изказват убеждението си, че **градът (София) ще се оправи, ако започне да се управлява като фирма**. Работещите в Бизнес парка разказват колко лесно е, когато “знаеш на кого да се оплачеш” и когато “ти не се грижиш за нищо, те се грижат за теб”. Наематели оценяват работата на фирмата, собственик на терена така: “погрижили са се за всичко”, “проблеми, разбира се, има, но се решават бързо”. И работещите и наемателите на помещения смятат, че ще е по-добре, ако в общината

започнат да се отнасят към гражданите като към клиенти. Подобни мнения най-вероятно могат да се чуят навсякъде от данъкоплатци. “В БПС⁶, ако платя за минерална вода, ще ми носят минерална вода. Има неща, които не може да не платиш – няма как да не си платиш тока, да речем. Навсякъде трябва да е същото. Платил съм такса смет, трябва да ми е чисто пред входа си.” (наемател № 6)

Особеното тук е, че живеещи в “Младост-4” също смятат, че градът трябва да се управлява “като собствен бизнес”, “да има добър мениджмънт”, или че “общинарите трябва да се учат от частника” (като се посочва пример с почистването на снега през зимата, когато в жилищния комплекс “няма нито един почистен тротоар”, в Бизнес парка снегът “се чисти през пет минути”). Специфичното е, че изказванията принадлежат и на собственици на апартаменти, които са крайно недоволни от построяването на бизнес сградите. В квартала искат условия за живот като в Бизнес парка, въпреки че някои са против да живеят до Бизнес парк.

В тези изказвания се съдържат две представи – едната е, че щом е частна, фирмата непременно ще управлява успешно града (може би защото в интервютата се правят аналогии с модела на управление и поддържане на пространството в “Бизнес парк-София”, а този модел им изглежда успешен). От друга страна, много малка част от интервюираните (само 9 от всички) отчитат, че и сега част от дейностите – като почистване, озеленяване, поддържане и изграждане на инфраструктурата и т.н. в столицата – се възлагат на частни подизпълнители. И все пак се създава представа за относително автономни решения в управлението на Бизнес парка от властите. Тя се поддържа от действия, които водят до солидни придобивки за служителите на Бизнес парка, въпреки проблемите извън оградата на тази територия. Собствениците на “Бизнес парк-София” също са засегнати от някои решения на Столичната община - например за отлагане на строежа на метрото в тази посока на града. Но пък разрешават проблеми с транспорта чрез услугите на други частни фирми. Например, договорена е нова линия на маршрутни таксите. Съобщението гласи, че “Транспортната услуга се предоставя за служители на Бизнес Парк-София и е напълно безплатна. Необходимо е само представяне на карта за достъп на комплекса.” Тази нова придобивка кара една от интервюираните служителки в офис да сравни това ново градско място с едно друго “бизнес” пространство - “Кремиковци”: “Понякога все едно се изсипваме всички наведнъж - като от автобус на комбинат “Кремиковци”. (работеща № 1)

Но какво се случва, когато пребиваващият в подобна работна среда жител на София излезе от “идеалния град” (както се описва Бизнес парка) и се върне в “истинския град” – с непочистени тротоари, трафик, закъсняващ транспорт и несигурност?

Движението в комплекса

Интервюираните обясняват, че не очакват общината да реши проблемите им. Неодобряващите Бизнес парка собственици на апартаменти приемат като нормална **саморазправата** с хората от Бизнес парка. Примерът, който се повтаря многократно, е как някои от жителите на квартала пукат гумите на коли, паркирани от служители в Бизнес парка на “тяхното” паркомясто. Някои от живеещите в “Младост-4” търсят свои начини, за да пазят от “пришълците” както територията си, така и досегашния си начин на живот – пишат се бележки, поставят се табели, с които се дават указания какво е редно да се спазва в квартала. Убедени са, че няма кой да им помогне в отношенията с новозаселилите се служители. И този възглед е водещ, когато оправдават дори насилието във “войната” за паркомясто пред блоковете. Проблемът с липсващите паркинги се “решава” като в уестърн в този край на града. Някои от кварталните

---

⁶ БПС – Бизнес парк – София. Някои от интервюираните за по-кратко казват само БеПеСе.

жители обаче не избират саморазправа, а **саморазплата**. Създаденият дефицит води до търсене на решение за взаимна изгода (случаят пак е свързан с паркомясто: един от интервюираните разказва, че се е договорил със служител от Бизнес парка – да го изчаква сутрин на “своето” паркомясто пред блока, а вечер – да му се пази мястото, като се върне от работа. Ако се прибере по-рано, звъни по телефона и служителят си търси друго място. “Договорката” е за 50 лева на месец.)

- **Всъщност какво “бранят” недоволните от Бизнес парка?**

Тъгуват по “полето” и “тишината” (разказват спомени за полето, с което свършвал градът), но пък по-скоро настанилите се нямат спомен за “полето”, а споделят, че “през последните години все нещо се строи”, липсва им “спокойствието”. Но основният сблъсък е около средствата за придвижване в града. Повтарят се оплакванията от трафика на коли, липсващите тротоари и места за паркиране в квартала.

- **И работещите в края на града, и живеещите там имат почти един и същ проблем – затруднено е движението им в града.**

Няма сблъсък на стари и нови мегаструктури (мега- за мащаба на София) като грандиозния панелен комплекс “Младост” и проекта “Бизнес парк”. А е застрашено “ходенето на работа”, възможността да избираш маршрутите си. Хората са обречени на затваряне в превозните средства и дълго чакане из града. Дали обаче трупайки опит в битката за придвижване из града работещи и живеещи в два големи комплекса – стар и нов – няма да се обединят и това да доведе до промени в града? Или ако използвам шегата на един от интервюираните, “може да се наложи столичани да се борят за правото си да стигнат до работа”.

И не само към и от Бизнес парка има движение. Вътре в неговото пространство също се очертават траектории в отношенията между обитателите му: “Много е хубаво тук, но като ни пуснат в обедна почивка, ми заприличва на луксозен курорт за психично болни. Правим едни “карета” напред-назад, защото алеите все пак не са много. И всички се прибираме долу-горе заедно, все едно ни свикват с някаква сирена.” (работеща № 8). Дали маршрутите около и в това градско пространство отразяват случващото се на външната граница на един столичен град?

- **Бизнес паркът е любимо място на майките с деца, които пресичат границата между квартала и бизнес територията.**

За тях това е единственото място в района, където е помислено за най-малките и техните родители. Майките не могат да си представят къде са разхождали децата си родителите “преди да дойде Бизнес паркът в “Младост”. За една от майките с дете оградената територия на парка я кара да се чувства “като в цивилизована държава”. Има и изказване, че трябва да се *съборят* всички нови блокове, които са заличили зеленината в квартала и да се построят бизнес паркове с алеи и цветя. А съответно има и мнение – (на един от мъжете, собственик на жилище в квартала), който иска да се *събори* Бизнес паркът и да стане квартален парк. *Събарянето*, унищожението е предлагано като решение само в тези два случая.

В Бизнес парка обаче има едно място, в което се пресичат пътищата и на по-възрастната чистачка (понякога), и на най-младите стажанти, и на тези, които вече имат опит. Това е офисът.

Свръх-Паноптикумът - вече тип "open space"

В момента наемателите в Бизнес парка предпочитат офис тип “клас “А” или наричан още офис тип “open space”. Това са мащабни помещения, в които бюрата са подредени едно до друго, така че да се пести място, да се отоплява по-добре, а и по-икономично. В общите помещения понякога има стъклени прегради, които отделят

работните места, но не навсякъде. В отделни помещения са само служителите на ръководна позиция.

„Старият” офис е бил в жилищна сграда. Виждали са съседите си, с които са били врата до врата. Сега офисите не са в жилищни сгради, но са до цял жилищен комплекс. И не виждат тези, на които офисът (може би) пречи. Но вече и самите служители се оказват по-близо един до друг - бюро до бюро в огромна зала.

От анализа на интервютата със служители в този тип офиси става ясно, че има **ограничения, с които е свързано новият тип работно място, а работещите не ги одобряват, но приемат.**

По отношение на употребата на Интернет на работното място и в българските фирми вече се прави опит да се отделят “забавлението” и “работата”. Не във всички фирми е така, но в “Бизнес парк-София” фирмите ограничават достъпа до някои места в Интернет. Музика се слуша вече само на слушалки, за да не се пречи на другите в залата.

Гледането на видеоклипове и продължителното сърфиране в Интернет за забавление или информация за лично ползване е почти невъзможно. Екранът на монитора е видим за всички около теб. Ако преди са били само няколко души в стая от апартамент, преправен на офис, сега служителите са с гръб към поне един от другите служители на фирмата. “Следенето” е възможно и улеснено (дори когато е нежелано и от двете страни).

“Фейсбукването – строго забранено за хора. Само за директори.”

Още едно ограничение върви като “екстра” за новите наематели с влизането в отворения тип офиси – ограничаването на достъпа на работното място до скайп, фейсбук и подобни програми за лична комуникация и социални мрежи. Забраната да се ползват е валидна и в някои фирми, които все още обитават офисите в жилищни сгради. Но не новото пространство налага това ограничение, а финансовите интереси на компанията. Разбира се, и сега има чуждестранни компании на българския пазар, в чиито клонове ограничението не е въведено. Просто няма да ги намерим в Бизнес парковете.

Един от шефовете на отдел в чуждестранна IT фирма разказва защо се е наложило да ограничат служителите си: “Потърсих къде всъщност има течове в работното време. Нашите хора започват рано, а когато се налага – седят до късно. Плащахме извънреден труд изключително често, защото сроковете ни притискат и няма как да не се работи в събота и в неделя. Тогавя поисках разпечатки със статистика от кой компютър колко време се виси тук-там. Сумирах времето, в което някой си говори по скайп или във Фейсбук. Имаше служители, които прекарват по час и половина там, вместо да работят.” (работещ № 4). Според ръководителя на отдел недоволствали само тези, за които това е първото работно място и никога не са се сблъскали с “офис реалността”.

Така се усъвършенства познатият свръх-Паноптикум. В отворените офиси са подобрени средствата, с които се наблюдава. И дори съседът по бюро никога да не прояви интерес към работното пространство на другия, винаги ще съществува възможността това да се случи и *наблюдаваните* знаят, че може би са наблюдавани.

Марк Постър, Мануел Кастелс и Зигмунт Бауман се спират на кибернетичната версия на Паноптикума, описан от Мишел Фуко. Марк Постър вписва телата в мрежи, бази от данни, информационни магистрали, в “складове за информация”. Той говори за “свръх-Паноптикум”, в който “надзираваните” сами предоставят информация за себе си, те позволяват и стимулират, задвижват надзираването. Бауман разграничава функциите на Паноптикума на Фуко и Свръх-Паноптикума на Постър: “Главната цел на Паноптикума е била да въвежда дисциплина и да налага еднаква рамка на поведение

върху подопечните; преди всичко и най-вече Паноптикумът е бил оръжие срещу различието, избора и многообразието.” [Бауман, 1999:72]. Докато, продължава той, информацията, складирана в базите-данни има за цел да “потвърди надеждността на хората, включени в данните – надеждността им като клиенти и правещи избор”. Включването на човека в базата данни е равностойно на получаване на доверие и по този начин – “достъп до най-добрата игра в града” [Бауман, 1999:73].

Едва ли може да се говори за доверие, но наблюдаваните не протестират срещу ограничението заради особен вид споразумение. Склонни са да направят компромис, въпреки че не малко от IT фирмите продължават да търсят квалифицирани специалисти и винаги специалистите могат да сменят работата си. Всъщност има една основна причина, която интервюираните посочват за съгласието си с неодобряваното от тях “орязване” на достъпа им в Интернет - въпреки че има много свободни места за програмисти, “малко са фирмите, в които можеш да работиш това, което ти е най-интересно”.

Защо се отказват от свободата си да ползват Интернет за свои цели на работното място? Интервюираните “подчинени” сочат три основни причини да се откажат доброволно от връзката си предимно с приятели в работно време: 1) Перспективата “където и да се преместя, рано или късно ще ми дръпнат шалтера. Скоро всички ще са поамериканчени.”; 2) Един от интервюираните посочва промяната в офиса – от апартамента към бизнес сградата: “Все пак е работно място. Няма как да си като вкъщи. Фейсбука – у дома, тука – фейбукването - строго забранено за хора. То е само за директори.” 3) Разбраната принуда: “и аз ако съм шеф, и аз ще преустановя чатенето”.

И в софтуерните фирми, но най-вече в банките – програмите за чатене и скайп, както и всички социални мрежи са забранени и по още една причина – опасността от изтичане на фирмена информация.

“Отворете поне прозорците!” на Паноптикума

Особено място в офисния живот заема комуникацията между шеф и подчинен, когато се правят предложения за промяна в офисното пространство и изказването на несъгласие с определени правила. Вътрешният дизайн в новите офиси се изпълнява изцяло по поръчка на наемателя. Два проблема обаче неизменно се повтарят в интервютата със служителите – няма въздух и светлина. Когато в едно просторно помещение са събрани повече от 20 души, споровете за отварянето на прозореца и за включването на изкуствената светлина през деня се оказват почти неизбежни. Обикновено седящите до прозореца (колкото и затъмнени да са стъклата му) не желаят да се смесва изкуствена и естествена светлина, и съответно – прозорецът да е отворен постоянно през зимата. Тези, които са в другия край на помещението пък недоволстват от климатика. Как се разрешават подобни – битови - конфликти, предизвикани от проектирането на работното място? Как работещите в едно на пръв поглед “идеално място” протестират? В “Бизнес парк-София” вече има “вътрешна миграция” на фирми от една сграда в друга. Една от фирмите, нанесла се в първите години от съществуването на Бизнес парка, след известно време се премества в друга сграда, заради оплакванията на служителите си. В първия офис служителите гледали към вътрешните коридори на сградата и до тях не достигала никаква слънчева светлина. В интервюто обаче служителката пояснява, че не всеобщото им недоволство е довело до смяната на сградата, а “идването на “Биг Бос” от чужбина: “Сигурно и на него му стана задушно, не се зальгвам, че го направи заради нас.” (работещ № 8)

В отворения тип офиси освен прозорците вече са затворени много канали на комуникация, които досега част от работещите са използвали. Но всъщност кой (им) е казал, че на работното място можеш да се забавляваш, да използваш служебния

Интернет за развлечение или за лични дела? Най-вероятно легендите се разказват от работилите в стария тип офиси в града. В бизнес зоните вече има истории, а може би и история.

4. В заключение: Има ли бъдеще време за Бизнес парка?

Едно от основните предимства, което посочват работещите в първия Бизнес парк, е “възможността за спестяване на време” – всичко е на една ръка разстояние. Както показва изследването обаче **всичко без въздух, евтина храна, Фейсбук...** Интересно е да се проследи какви тактики и стратегии ще изобретят работещите в края на града за справяне с подобни липси.

Един от въпросите, който получи категоричен отговор в това изследване, е промяната в начина, по който работещите в Бизнес парка гледат на тази първоначално видяна от тях ценност – спестеното време като опозиция на познатия досега голям град, в който “губиш ценно време” в избора от маршрути. Всъщност затвореността на работния комплекс започва да се разбира от част от тях като затвореност на кръга от познати, на затворен цикъл от събития във всекидневието. Част от интервюираните биха искали да се загубят в избор на нови маршрути, въпреки ценността на времето им.

Със сигурност изграждането на втори Бизнес парк с подобни мащаби в столицата ще се забави предимно заради икономическата криза през 2010 г., но и заради липсата на подобни разработени площи за бизнес зона. Всеки следващ проект за Бизнес парк ще трябва да включва и инвестиции в инфраструктурата и развитие на съседни части, тъй като свободните места за строеж са далеч от вече съществуващи пътища и връзки с останалата част на града.

Един от първоначалните въпроси, който не намери отговор, а породил само хипотези е: Възможно ли е работното място и контактите, които се изграждат там, да доведат до социална активност на хора, които са обединени от работата на една обща територия? За да се даде отговор на подобен въпрос е необходимо време, защото смяната на работно място на служителите в банките, търговските обекти и в сферата на информационните технологии е често наблюдавано явление. Въпреки това в много отношения работещите в офисите на Бизнес парка говорят, мислейки се в едно особено “ние”, което все още не може да се назове група, но започва да има конкретни очертания. По-задълбочено изследване на отношенията между служителите в офисите в този затворен работен комплекс могат да покажат кои връзки са устойчиви и къде управляващите най-горе в йерархията в организационната структура на фирмите ще трябва да се подчинят на нови условия, идващи “отдолу”. Има още един въпрос, който предстои да бъде проучван – колкото и да е неочаквано Бизнес паркът може да се превърне в арена на поколенчески сблъсък. В момента все още няма рязка граница между поколенията, които се наемат на работа. Но предстои да видим как “млади” и “опитни” ще се срещнат в края на града. И какво ще се случи, когато се пенсионира или се премести от там “първото поколение”, което пази спомена за зараждането на Бизнес парка като градска структура?

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман, З. 2003. *Общността. Гърсене на безопасност в несигурния свят*. С., ИК Лик.
- Бродел, Ф. 2000. *Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното*. Том I. С., ИК Прозорец.
- Гаврилова, Р. 2002. *Градът – символи, образи, идентичности*. С., ИК Лик.
- Гаврилова, Р. Атомизация и колективност: разпространение на храненето извън дома през първата година на ХХ в. В: *Български фолклор*, кн. 4.
- Грекова, М. 2003. *Градът-столица: поглед към София и Париж*. В: *Социологически проблеми*, кн. 3-4.

- Дичев, И.** 2005. *Пространства на желанието, желания за пространство. Етюди по градска антропология.* С., Изток-Запад.
- Дьо Серто, М.** 2002. *Изобретяване на всекидневието.* С., ИК „Лик“.
- Кастелс, М.** 2006. *Информационната епоха.* Т. II. С., ИК „Лик“.
- Ледрю, Р.** 2004. *Урбаносоциология.* С., HURA.
- Олброу, М.** 2001. *Глобалната епоха.* С., Обсидиан.
- Парк, Р.** 2002. Градът: Предложения за изследване на човешкото поведение в градска среда. В: *Градът: социална реалност и представа.* Съст. Майя Грекова.
- Пожарлиев, Р.** 2005. Кръчми и ресторанти. В: *Критика и хуманизъм*, кн. 20, бр. 1.
- Попова, С.** 2004. *Радио, публики, стилове.* С., ИК „Лик“..
- Vaudriallard, J. Forget Foucault.** 2007. *Semiotext(e).*
- Bauman, Z.** 2008. *The Art of Life.* Polity Press. Cambridge
- Bermejo, F.** 2007. *The Internet audience: constitution and measurement.* Peter Lang Publishing, Inc., New York.
- May, C.** 2002. *The Information society: a skeptical view.* Polity Press, Cambridge.
- Pile, St.** 2005. *Real City. Modernity, Space and Phantasmagorias of City Life.* SAGE Publications. London.

**СЪЗДАВАНЕТО НА МОДЕРНИЯ ГРАД: ЗАГРЕБ, ЛЮБЛЯНА И САРАЕВО В
КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК**

ИВАЙЛО НАЧЕВ

***Ivaylo Nachev. THE MAKING OF THE MODERN CITY: ZAGREB, LJUBLJANA
AND SARAJEVO AT END-XIX BEGINNING OF XX CENTURY.***

The article examines the modernisation of the three provincial capitals through changes in the physical fabric of the cities around the turn of the past century. The focus is on their central districts based on the assumption that the appearance of that part shows most clearly the ideas and ambitions of the society that builds the city. In the text is suggested the term quasi-capitals since in each of the three cases are visible certain aspirations to become the centre of a community beyond the legal status the cities have in the framework of Austria-Hungary. The article is divided into two parts, of which the first examines the process of planning the cities. A second part deals with the architecture of public buildings and the organisation of the public spaces in the central parts of the cities.

Модерният град е творение, започнало да добива форма преди не повече от две столетия, заради което урбанистичната история от зората на миналия век ни връща към началния етап от създаването на една среда, която днес е ежедневие за мнозинството от хората¹. Столиците, в които се съсредоточава политическата власт и културния живот, винаги са имали по-специално място. За европейската история от XIX век христоматиен пример са булевардите в Париж от времето на Наполеон III. Не по-малко поучително вероятно е миналото на три градски средища - Загреб, Любляна и Сараево, които географски са сравнително близки до нас, но и много различни с това, че в разглеждания период се развиват при много различни условия бидейки част от Австро-Унгария². И докато крайните квартали и предградията на всяка една европейска столица от епохата малко или много си приличат, представителният градски център е може би както най-изразената витрина за идеите на създаващото го общество, така и лакмус за социално-културните прилики и различия в отделните градове.

Създаването на централните градски части в Загреб, Любляна и Сараево е силно повлияно от тенденциите в центъра на монархията и по-конкретно от Рингщрасе –

---

¹ Според данни на ООН в световен мащаб градското население става по-многобройно от селското между 2005 г. и 2010 г.. През 2010 г. в градове живеят около 3.49 милиарда срещу 3.42 милиарда в селски райони, а само за Европа делът на градското население е почти 73 % [<http://esa.un.org/unpd/wup/index.htm>].

² За подготовянето на този текст, който е част от дисертационен труд, от голяма помощ беше стипендията за двумесечна специализация в Загреб по проект „Градски изследвания: интердисциплинарни изследвания за млади учени”. Изказвам благодарности на колегите от Лаборатория „Изследователски център по социални науки” и специалност Социология към Софийския Университет, които също ми помогнаха с множество критични бележки и насоки при обсъжданията на първоначалните му варианти.

мощните строителни начинания, започнали през 60-те години на XIX век на мястото на вече ненужни бастиони и променили коренно през следващите десетилетия лицето на столицата на монархията. Тяхното значение обаче надхвърля новите широки булеварди и импозантни частни и обществени сгради. Рингщрасе би могло да се разглежда като понятие, синтезиращо характеристиките на една епоха, както се твърди в едно от най-авторитетните изследвания на Виена от края на XIX век [Schorske, 1981:24].

Трите града, които са обект на изследването, следват концепциите за организиране на градската среда на епохата, в която либералната средна класа завоюва все по-силни позиции в обществения живот на монархията, но същевременно всеки един случай носи своите специфики. При проследяването им централните градски части ще бъдат разгледани първо като замисъл и план, а във втората част на текста като архитектурно изпълнение. Поставянето на акцента върху централната част на града има очевидния недостатък, че разказва само част от историята. А историята на най-представителната част е показателна в най-голяма степен за това как градът би искал да бъде видян от външния свят и за най-доброто, на което неговите строители са били способни. Такъв подход пропуска много от нелицеприятните моменти, каквито, разбира се, историята на всеки голям град познава, но този пропуск ми се струва оправдан предвид малкото публикации на български по темата и пълната липса на подобни изследвания в сравнителна перспектива.

1. Планирането на квази-столиците

За разлика от София, наскоро провъзгласена за столица на младото Княжество България, Загреб, Любляна и Сараево в разглеждания период имат статут на провинциални административни центрове в рамките на Австро-Унгария. Дори между тях обаче съществуват редица немалки различия. Загреб, който от 1867 г. се причислява към унгарската част на монархията, има значително по-голяма политическа самостоятелност като главен град на Хърватия и Славония, провинция с известна автономия в отношенията си с Будапеща. Любляна е административен център на провинция Карниола, която спада към австрийската част на монархията. След анексирането на Босна и Херцеговина през 1878 г. Сараево е определено за седалище на провинциалната администрация, която е под контрола на общото за монархията министерство на финансите, но местното самоуправление в града е в много по-голяма степен ограничено в сравнение с другите два случая. В плетеницата от управленски структури на монархията, културните и политическите елити във всеки един от трите града имат своите амбиции градът им да бъде средище, надхвърлящо административните граници на дадената територия, което ми се струва достатъчно основание за въвеждане на работното понятие квази-столица, т.е. център на общност без собствена държава. Илюстрация за подобна заявка е например това, което градският съветник А.Худовски казва в увода към първия загребски пътеводител „*Загреб и околностите му*”. „Загреб е императорски и свободен град, главен град на кралство Хърватия, Славония и Далмация; той е културен център на славянския юг”, заявява с гордост авторът в изданието от далечната 1892 г. В същото време трите разглеждани града съвсем не са сред най-внушителните като брой на населението си, дори ако се ограничим само до пределите на Австро-Унгария. Загреб е най-многоброен, но със своите доста под 100 000 жители е колкото някой от по-големите квартали на Виена (общо около 1.7 милиона към края на XIX век) и е далеч по-малък от Будапеща, която е надминала вече милион жители в началото на XX век. Още по-скромните като големина Сараево и Любляна се нареждат по този показател след поне 30 градски средища в монархията.

Загреб – ехото на Рингрщасе между плана и импровизацията

Бързият ръст на населението от средата на XIX век поставя редица центрове в Австро-Унгария пред необходимостта да се разработи цялостна концепция за развитието на градовете. Хърватският главен град не прави изключение от тази тенденция. Модерният Загреб започва да се изгражда в южните подстъпи на два хълма, представляващи две относително самостоятелни ядра, около които на това място се е развивал градски живот още от средните векове. В десетилетията след административното обединение на политическия център Градец и епископия Каптол през 1850 г. и де-факто създаването на Загреб³, градът започва да расте на юг, като рамката на разширението е зададена от вече най-динамичното по това време търговско средоточие, улица „Илица” и площадът „Хармица” (по-късно „Йелачич”), което става северната граница на новия град. През втората половина на IX век това слабо урбанизирано пространство постепенно е запълнено от т.нар. Долен Град, като естествена граница за разширението на север става първата железопътната линия построена през 60-те години. Улиците Савска и Петринска, двете стари ключови пътни артерии към р. Сава, стават граници на новата част в съответно западна и източна посока. Като цяло градът се разпростира изключително бързо през този период. През 1880 г. площта му е 33.3 кв. км. Само за две десетилетия и половина площта, която официално влиза в загребската юрисдикцията, е почти удвоена и възлиза на 66.4 кв. км в 1905 [СТАТ1, 1913:1].

В 1869 г. Загреб наброява малко над 20 000 жители, които се удвояват в началото на 90-те години на XIX век. В края на първото десетилетие на миналото столетие общият брой жители доближава 75 000. Това почти четирикратно увеличение на населението в рамките на само няколко десетилетия е почти изцяло за сметка на Долния град, а от двете стари ядра и няколкото по-малки разпръснати поселения в околностите се изгражда монолитно цяло, като центърът на обществения живот започва постепенно да се измества към новоразвиващата се част. Миграцията е основният фактор за увеличение на населението – към 1900 г. по-малко от 1/3 от загребчани са родени в града [СТАТ1, 1913:76]. Миграцията е предимно от селски райони, където по това живее огромната част от населението на провинцията, в която делът на градското население е само около 10 % в края на XIX век. В Загреб се преселват и жители на по-малките градчета в провинцията, но градът привлича население и от по-далечни места. Голямата група на тези, които са родени в други провинции на Австро-Унгария, съставляваща около една-четвърт от общото население, нерядко включва немски и чешки специалисти, които намират тук приложение на специфичните си умения без все още да срещат силна местна конкуренция. Що се отнася до жилищния аспект на развитието на града, през 20-те години на XIX век Долният град е наброявал само около 350 къщи, които се увеличават почти трикратно до около хиляда през 60-те години на столетието [Dobronić, 1983:5]. През най-интензивния период на строителство в следващите десетилетия се появяват много нови къщи - около 400 само между 1880 г. и 1890 г.

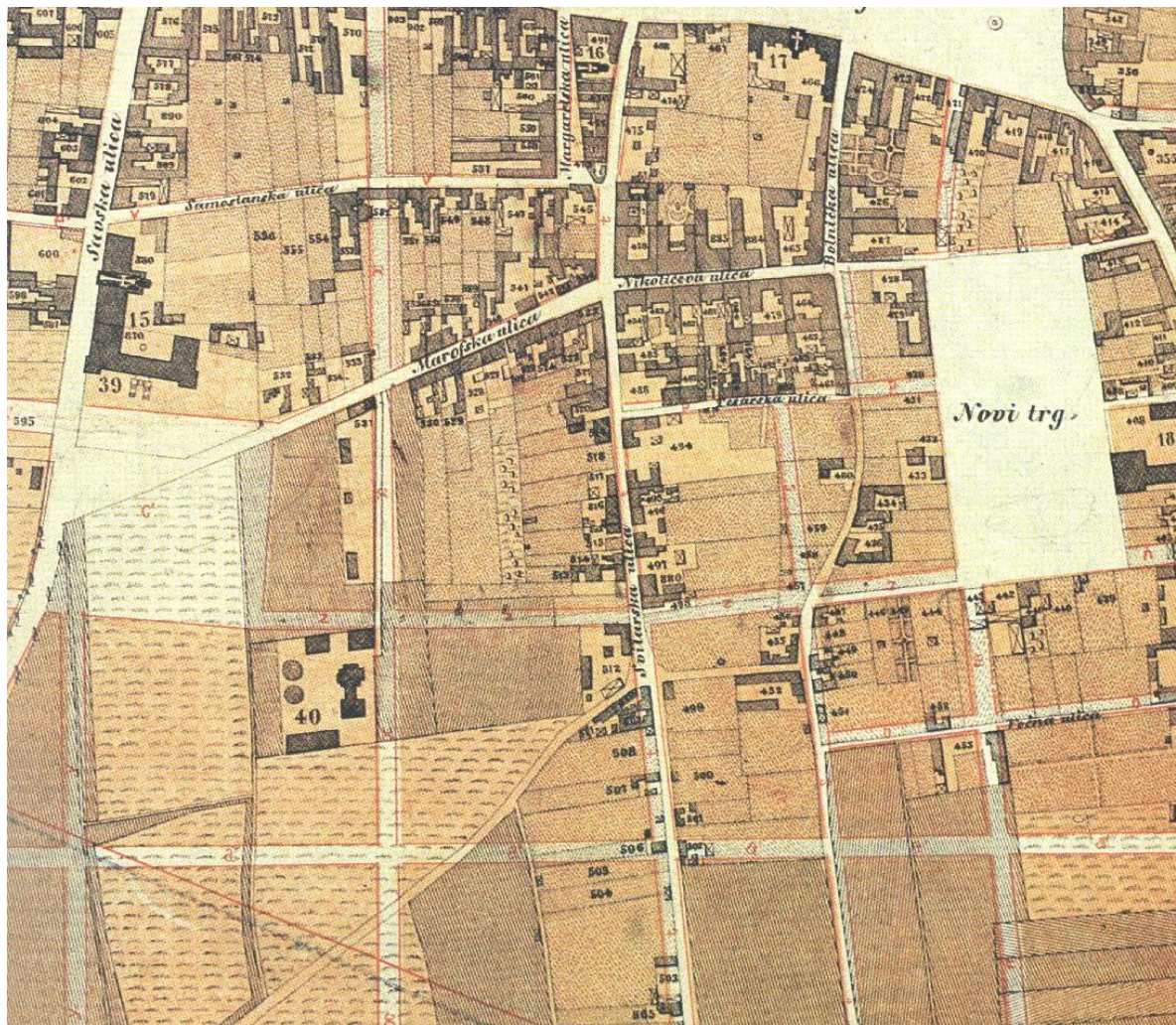
Градската администрация предприема редица мерки да зададе посоката и правилата за това разрастване. С въвеждането на първите регулации за строителството през 1857 г. са поставени изисквания към новите сгради⁴. През 1865 г. е изготвен и план за

³ До средата на XIX век Градец има статут на свободен град под директна кралска юрисдикция, а Каптол е епископско седалище от XI век. Дългата им история на паралелно съществуване познава не един епизод, в който нормалните съседски спорове прерастват в открити въоръжени конфликти.

⁴ Посочени са например разрешените материали за строеж, минималната допустима височина на помещенията, минималната дълбочина на основите, ширината на входове, стълбищата и т.н.

развитие на Долния град основно във връзка с жп строителството (озаглавен от създалите го служби „за разширение и разкрасяване“), който обаче е доста схематичен, тъй като по това време още не е известно къде ще минат „унгарските“ линии от Будапеща⁵.

Регулаторна основа на Долния град от 1865 г.

Към средата на 70-те години в Долния град започва да се оформя представително обществено пространство, представляващо поредица от паркове и площи - т.нар. „Зелена подкова“, която описва почти непрекъснат полукръг в центъра на новата градска част. В завършения си вид в началото на XX век този ансамбъл включва три

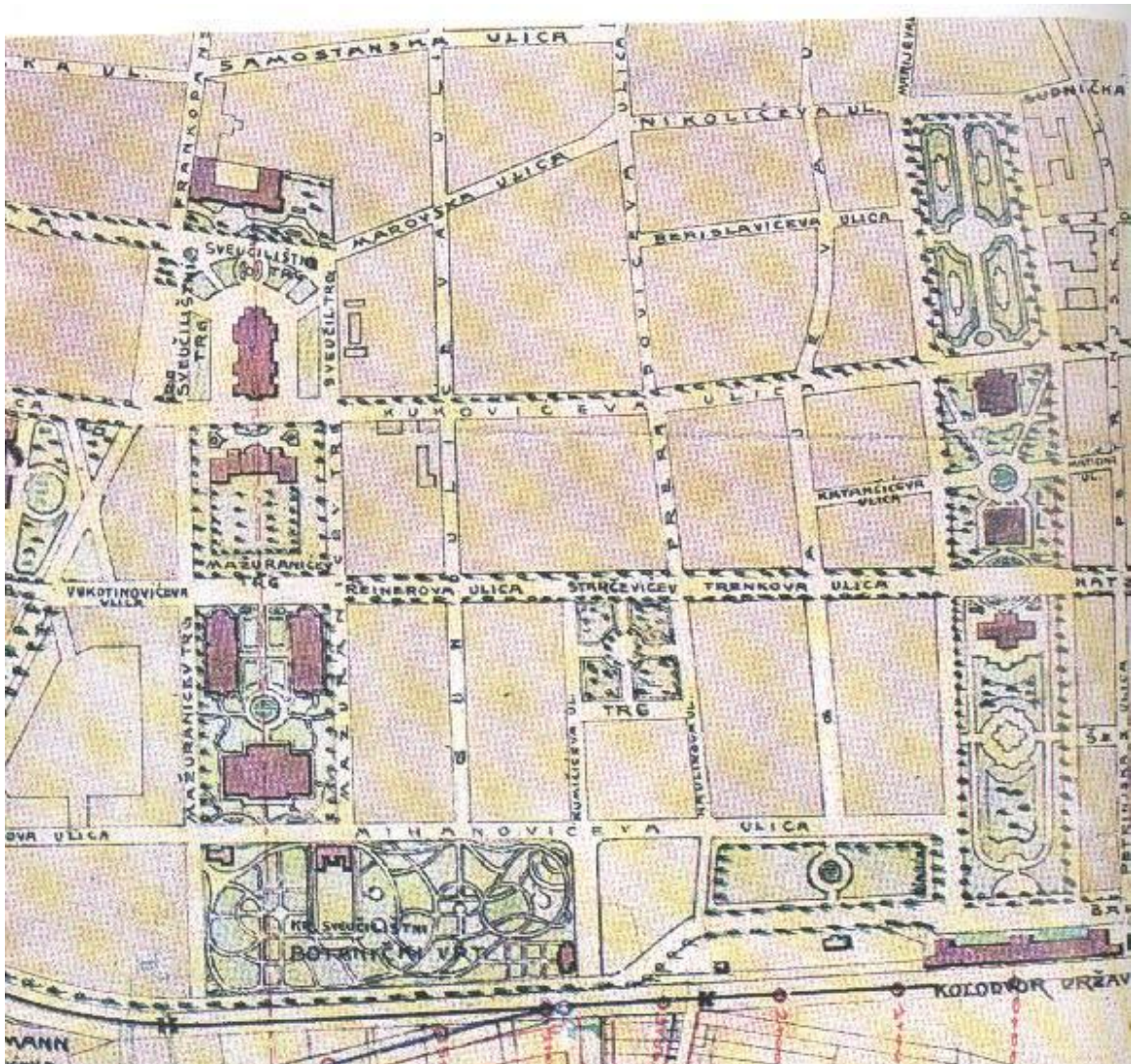

Изискванията за улиците са да бъдат широки минимум 13 метра, а добавка от началото на 70-те години предписва главните улици в Долния град да бъдат с широчина поне 19 метра. [Kahle, 2004: 203-215].

⁵ В началния си период на израстване новият град остава разделен на големи парцели, наследени от не толкова далечното му земеделско минало, заради ограничените възможности на администрацията да отчуждава земя за обществени цели. Предполага се, че щом района се урбанизира (и почне да генерира данъчни постъпления) блоковете ще бъдат намалени. Това не се случва и в резултат вътрешността на големите пространства, които са заобиколенни от нови и широки улици, се населва с плетеница от къщурки, сейванти, работилници и т.н. (По външните краища на парцелите това не е така - сградите там трябва да отговарят на строителните изисквания) и така се оформя нещо като паралелен град в ядрото на модерния център, където постройките отговарят на логиката на старите земеделски парцели и желанията на обитателите си. В добавка общината няма нито средствата, нито автономията да се заеме с инфраструктурата и повечето от улиците тук остават непапирани дори в Интербелума.

площада на запад (днешните Тито, Мажуранич и Марулич), Ботаническата градина на юг и три отворени пространства на запад (днешните площи Томиславов, Щросмайеров и Зрински⁶). Последните оформят елегантен зелен коридор пред централната ЖП гара. Повечето от сградите на основните културни и политически институции са построени именно във или около тези пространства, които стават и най-престижния район за живеене в града. Процесът на създаването на този архитектурен ансамбъл заслужава по-детайлно вглеждане, но първо няколко думи за това доколко т. нар. „Подкова на Мелучи“ се родее с виенското Рингшрасе⁷.

„Подковата” към 1913 г.

⁶ За „Зрински” в литературата най-често се използва думата „площад” (също и за други от съставляващите Подковата части). Тъй като „площад” и няколко алеи с дървета на него, какъвто е случаят със „Зрински”, ми се виждат твърде несъвместими, а типологично Зрински е най-близо до това, което в София наричаме градинката пред Народния театър, за него ще използвам „градски парк”.

⁷ Двете популярни днес названия - „Подковата на Мелучи” и „Зелената подкова” - макар и доволно благозвучни, всъщност не отговарят съвсем на действителността. Милан Ленучи - безспорно ключовата фигура за архитектурната и урбанистична модернизация на града, на практика проектира само един от площадите. В процеса на развитие освен това „зеленият” коридор в центъра на града е прекъснат от сгради на няколко места още в първия етап на развитието си, а последвалите строежи след 1918 г. ще прибавят нови сгради).

Развитието в имперската столица безспорно е модел за новия център на Загреб, който е замислен като представителен и монументален комплекс от публични сгради и паркове, който да бъде освен това привлекателен и за частни инвестиции. И в Загреб, подобно на Виена, социалната група, която ще бъде най-активна в осъществяване на начинанията ще бъде местната буржоазия – разбираана най-общо като прослойката, имаща силно влияние в обществения живот не поради благороднически привилегии или принадлежност към църковната йерархия. В същото време разликите са не по-малко очевидни дори ако оставим настрана въпроса с мащабите. Първото очевидно различие е, че в Загреб няма един голям булевард какъвто е Рингшрасе, около който се фокусира монументалното строителство. В хърватската столица мястото му се заема от наистина нови, но много по-скромни като размери пътни артерии и градски паркове, които обаче остават запазена територия за пешеходците. Освен това във Виена общата схема за усвояване на освободените терени е предварително планирана, докато в загребския случай за някакъв план може да се говори едва на много по-късен етап. В допълнение строителството по Рингшрасе се насочва от специално създадена за целта комисия, което напълно отсъства при създаването на „Подковата”, където главна роля играят различни фигури от градската администрация и персонално главният градски инженер Милан Ленучи⁸.

Като цяло е доста спорен въпросът дали Ленучи замисля „Подковата” още първоначално под такава форма или взема решенията в крачка по време на изграждането. Във всеки случай няма официален план, нищо „черно на бяло”, до момента в който фигурата е в голяма степен вече факт. Вероятно това се дължи най-вече на това, че този първи голям модерен урбанизационен проект в Загреб започва да се осъществява не в консолидирана урбанистична среда, а в доскорошни покрайнини, предимно ливади с отделни отдалечени една от друга постройки⁹. Както вече беше споменато, за района няма изготвен регулационен план до 80-те години на XIX век, а само „план за разширение”, който обаче не бива одобрен нито от Виена, нито от Будапеща. Решението на въпроса е забавено и от създаването на дуалистичната структура на държавата през 1867 г., което налага градът да се планира паралелно с бързото му разрастване. С цел да „запази” от застрояване оформящия се нов център Ленучи предоставя определени терени в периметъра за различни обществени дейности. През студените месеци се правят зимни пързалки, които през лятото се превръщат в игрища за тенис и футбол. Освен това се издигат временни павилиони за културни прояви като театър и концерти на места, които иначе строителни предприемачи бързо биха запълнили с постройки. В допълнение Ленучи лично се застъпва културните и политическите институции, чиито сгради дотогава са в били в старата част, да се преместят в Долния град.

---

⁸ Някои от тези и други аргументи за различията [Rogić, 2007: 58 – 60, 64]

⁹ Може би най-изчерпателната монография за изграждане на централната част на града е: Zagrebačka zelena potkova на Snješka Knežević.

само с няколко по-внушителни барокови постройки и често описвано като едно дълго село, в модерен за времето си средно-европейски град с представителен център.

Главният словенски град е презастроен след земетресението според нов общ план със значителна помощ от Виена. За създаването на новия му архитектурен облик, наред с редица изтъкнати архитекти и инженери, значителна роля изиграва и енергичната дейност на тогавашния градоначалник Иван Хрибар - кмет за дългия период от 1896 г. до 1910 г. Показателно за отношението на любленчани към заслугите му за града е названието „Хрибарова Любляна”, което става нарицателно за оформената по негово време централна градска част. А мащабите на начинанието са доста внушителни, особено предвид скромните размери на столицата на също неголямата алпийската провинция.

Около 1870 г. Любляна има малко над 22 000 жители, но към 1910 г. нараства почти двойно - до над 41 000. Това увеличение налага само по себе си план за развитие на града, а земетресението се явява катализатор на тази мярка. Между 1895 г. и 1907 г. са изградени над 400 нови частни и обществени постройките и са ремонтирани двойно повече. В същото време са съборени 154 сгради, основно такива, повредени от земетресението. Статистиката сочи, че от 1 373 къщи преди 1895 г. Любляна нараства до почти 1 800 жилищни сгради в първото десетилетие на ХХ век. Т.е. приблизително всяко четвърто здание, строено преди Първата световна война датира от времето на Хрибаровата Любляна, а повече от половината претърпяват някаква промяна през този период. Тъй като мащабното строителство върви успоредно със сравнително бърз ръст на населението, броят на живущите в едно здание почти не се променя, установявайки се на приблизително 24 души на къща [Studen, 1995:20]¹⁰.

Пощенска картичка от 1909 г. с общ план на града, портрет на кмета и сградата на кметството

¹⁰ Точните цифри според педантичната австрийска статистическа служба са 24.1 души на къща през 1890 г., с малко намаление до 23.6 души през 1910 г.

По архитектурни и урбанистични въпроси Хрибар, който е избран за градоначалник именно благодарение на енергичните си действия непосредствено след земетресението в ролята си на един от участниците в градския съвет, се опира най-вече на съветите на двама чехи от екипа му в кметството - ръководителят на общинския отдел за сградите Ян Храск и главният архитект на града Ян Дюфе. Убеден чехофил, смятащ, че чехи и словенци делят обща историческа съдба, в дейността си като кмет Хрибар често черпи вдъхновение от опита си през годините, които е прекарал в Прага като студент¹¹. Вече споменатите имена са сред основните фигури в градската администрация, които иницират обявяването на конкурс за план за възстановяване на града след сполетялото го природно бедствие.

Разрушенията на земетресението дават възможност да се построи наново центъра отчасти чрез префасониране на съществуващи структури, а на места се започва на чисто. Създаването на цялостен план за развитието на Любляна е свързано с две от значимите в европейски мащаб имена за градското планиране от епохата - Камило Сите и Макс Фабиани, като окончателният вариант смесва елементи от предложенията и на двамата (синтезът е дело на Дюфе). Съчетанието на елементи от проектите, с които Сите и Фабиани участват в обявения конкурс за ново устройство на Любляна, е донякъде парадоксално, защото създателите им имат свършено различни идеи за развитието на градската среда.

Новите обществени сгради в центъра на Любляна (в жълто), построени в периода 1895 – 1914 г.*

Камило Сите е урбанист-теоретик, създател на редица авторитетни трудове за градско планиране. Смятан за застъпник на т.нар. „артистичен подход“ (определението е на Схорске), той е един от най-изтъкнатите критици на архитектурата на „Рингщрасе“, но не заради използването на разнородни исторически стилове, а от

---

¹¹ Градската администрация в Любляна е вероятно първият политически бастион на словенското национално движение, чийто глас не се чува особено силно в нито една друга институция на монархията. В началото на 80-те години на XIX век Любляна избира първия си словенски кмет и в годините до Първата световна война постът е бъде заеман само от словенци от Либералната партия. Една от първите мерки на доминираната от словенци градска управа е да обяви словенския език за официален език на градската администрацията заедно с немския. Немскоговорящото група е около 15% през периода, но до 80-те години тя има непропорционално голямо влияние в управлението на града, в който словенско население е мнозинство.

позицията на анти-модернист. Сите израства в занаятчийско семейство и в годините на либерална политическа криза в Австрия от края на 70-те години е сред най-дейните поборници за създаване на Музей и училище за приложни изкуства и занаяти във Виена (става първият директор на институцията след създаването ѝ). Критикувайки модерния град заради неговата безличност, Сите смята че архитектурата на съвременния мегаполис наистина трябва да търси отговори в историята, но не и по начина, използван от строителите на виенското Рингщрасе. Според Сите ключовият компонент в градското устройство би трябвало да стане не улицата като израз на забързания ритъм на индустриалното общество, а площадът, по примера на градовете от миналото, в които рамкираното пространство е било център на обществения живот. При плана си за възстановяване на Любляна Сите нагажда инфраструктурата в новите части към вече наличната в стария град. Отрицател на математическата праволинейност, Сите планира редица дъговидни отсечки, които са продължение на съществуващите. Тъй като обаче не е запознат с местните особености, той остава детайлите на други. Трябва да се отбележи, че концепцията на Сите за словенската столица е продължение на идеите му за развитието на Виена. Така например с цел да се смекчи доминацията на булеварда, каквато според него се вижда на Ринга в столицата на монархията, Сите предлага изграждането на площи по Рингщрасе, които същевременно да подчертаят монументалните обществени сгради. Във Виена обаче Сите остава теоретик и администратор от висок ранг, но не и урбанист, който действително слага отпечатък върху градската тъкан (има по-голямо влияние в Германия, отколкото в родината си).

Фигурата, задаваща архитектурните и урбанистични тенденциите в австрийската столица от края на века е Ото Вагнер, който в много отношения е антипод на Сите¹². Въпреки активното си участие в строежа на сгради по Ринга в началото на кариерата си, на границата на двете столетия Вагнер вече е преживял метаморфоза, която го превръща в модернист от най-чист вид. Приоритетите за Вагнер са полезност и практичност на сградата, важна е улицата и основната ѝ функция е да осигурява бързо движение. Униформеността в модерния град за него не е никакъв проблем за разлика от Сите. Дори напротив, Вагнер е склонен да я постави на пиедестал заради нейната, в крайна сметка, практичност. Също влиятелен теоретик и преподавател в Академията за изящни изкуства, доскорощният бастион на историческите стилове в имперската столицата, Вагнер създава голяма и влиятелна школа, към която се причислява и вече споменатия втори архитект на преизграждането на Любляна.

Макс Фабиани е архитект и най-вече урбанист, занимаващ се с цялостното проектиране на градското пространство. Неговото име се свързва освен със словенската столица и с урбанистични проекти в части на Виена и градове в Полша. Макар и все още доста млад към 1895 г., Фабиани вече е натрупал значителен опит. Ото Вагнер, негов учител и по това време работодател, е сложил подписа си под нов общ план за Виена само две години преди да започне да се работи върху устройството на Любляна. Като възпитаник на Виенската политехника и един от младите архитекти от школата на Вагнер едва ли е чудно, че Фабиани има доста различни виждания от Сите за развитието на града. Роден не много далеч от словенската столица в италианско семейство и прекарал част от ученическите си години в Любляна, Фабиани обаче има едно голямо предимство пред Сите – за разлика от много по-утвърденото име във

---

¹² За различните позиции, от които Сите и Ото Вагнер критикуват стила на Рингщрасе [Schorske, 1981:62-110].

* Даденото изображение е от : Čepič, Taja (ред.). Poselitev Ljubljanske Kotline – Urbani Razvoj Ljubljane (Settlement of the Ljubljana Basin – Urban Development of Ljubljana). Mestni muzej Ljubljana 1998.

виенските среди, каквото е неговият конкурент в състезанието за нов план, той отлично познава града. Въпреки че след 1895 г. планът му е приет заедно с този на Сите, с последвалата си активна дейност като архитект Фабиани оставя много по-дълбок отпечатък върху физиономията на града. Ръководните му принципи са както естетическата стойност, така и функционалността на градското устройство. Идеята си за цялостното организиране на пространството в Любляна той публикува в престижното виенско списание *Der Architect* през 1899 г. (този изключително благотворен период дава тласък в кариерата Фабиани, който става главен архитект в ателието на Вагнер през същата година).

Характерно за подхода на Фабиани е, че взима под внимание нуждите на транспорта в комбинация с различни други фактори за градското развитие – топографски, хигиенни, климатични, хидротехнични и др. Фабиани се отличава от повечето си съвременни колеги и с това, че разглежда града като организъм в процес на развитие, който няма окончателно завършен вид [Terina, 1996:30-32].

Замисълът на Фабиани за Любляна е с доста голям замах, но остава реализиран частично. Само като идея остава широкият булевард, описващ ядрото на стария град по примера на имперска Виена. Други негови предложения имат по-голям успех. Както Сите, така и Фабиани предвиждат оформянето на обширен монументален площад, само че Сите го вижда в самия център на града, докато Фабиани в новоразвиващия се район на северозапад от старото ядро в посока гарата (впрочем този район ще стане фокус на новото строителство през периода). Тук печели предложението на Фабиани, макар и не при първоначално предвидените мащаби. С неговото име се свързва още оформянето на един по-малък площад в северната част на града и редица други идеи, някои от които все още на дневен ред и в началото на XXI век (напр. тунел под укрепления от средните векове хълм, който да улесни движението в централната част на града).

Общата концепция на Фабиани също се основава върху съществуващата структура, но отговаря в много по-голяма степен на местните особености. Отличителна черта на плана му са предвидените повече свободни пространства в сравнение със съществуващите преди 1895 г. Първоначално застрояването, според новия план, се прави в частта непосредствено до центъра на старата градска част в посока към гарата, а в последствие са обхванати и северните покрайнини. След земетресението е започнато и построяването на корито по река „Любляница [Šumi, 1998:24].

Сараево – поевропейчване на пространството в ориенталския град

Докато значителните промените в устройството на Загреб и Любляна от последната четвърт на XIX век се случват в хабсбургската сфера на влияния, към която последните гравитират вече няколко столетия, този период бележи началото на съвсем нова глава в развитието на Сараево. Ставайки част от Австро-Унгария в 1878 г., босненската столица носи чертите на един от важните османски градове на Балканите, а обликът на централната му част е доминиран от мюсюлмански религиозни структури. Тъй като седалището на австрийската власт се установява в Сараево, тук промените са най-значителни и придобиват най-значим материален израз. В плановете на Виена да демонстрира способностите си да управлява добре Босна и Херцеговина, на Сараево е отредена, може да се каже, главната роля - да бъде блестящ пример за хабсбургския управленски успех, заради което в града ще бъдат вложени многократно повече усилия и ресурси отколкото другаде в новопридобитата провинция.

След завземането му от австрийски части през август 1878 г., след сериозна съпротива впрочем, каквато австрийските армии срещат на редица други места при овладяването на Босна, в Сараево започва да се настанява нова и бързо разрастващата

се администрация, както и най-големият гарнизон в пределите на Босна (докато османската власт е управлявала провинцията със стотина чиновници, още в първите няколко години на австрийско управление броят им е петкратно увеличен). В същото време започва мащабно надграждане на архитектурния облик на града по западен модел, пречупен през опита на Виена, така че бившето османско средище, представляващо лабиринт от тесни, криволичещи сокаци и хоризонт, доминиран от десетки минарета, да придобие вид, отговарящ на статута му на провинциален център в монархията и на възлаганите му надежди да бъде витрина за потенциала на Австро-Унгария да цивилизова Балканите. Би следвало да се спомене обаче, че новата власт не разрушава религиозни сгради в изобилстващото с такива Сараево и дори съдейства за откриване на нови. Не толкова благосклонна обаче е тя на други места в провинцията. За четирите десетилетия австрийско управление градът се превръща в уникална смес от европейска култура и османско наследство, натрупано след създаването му в средата на XV век в хода на султанските завоевания на Западните Балкани.

За модернизирването на Сараево хабсбургската администрация не пести средства. Значителна част от тях са генерирани от мащабната програма за развитие на икономиката и за индустриализацията на новата провинция. В осъществяването на тези начинания ключова роля играе граф Бенямин Калай, който ръководи босненската администрация почти 20 години - между 1882 г и 1903 г. [Паларе, 2005:229-246]. А това, че Сараево е доста далеч от модерен градски център към 1878 г., колкото и относителни да са критериите за това, едва ли е оспоримо. Градът е свързан с железница още в първите години на австрийско управление, което е стимул за стопанския му просперитет, въпреки че по военни и финансови съображения изграденото трасе е за теснолинейка. Това обаче става цели 40 години след като Любляна вече е част от железопътната мрежа на монархията и повече от 20 години след Загреб. Тъй като новата ЖП-гара е на няколко километра от центъра на града, с отварянето ѝ на практика започва да се развива обществения транспорт в Сараево. Придвижването първо става с каруци, после с конен трамвай, който е заменен през 1895 г. с електрически. Трябва също да се отбележи, че по отношение времето на въвеждане на електрическия трамвай Сараево изпреварва много от по-големите градове в монархията начело със самата столица.

Наброяващото през 1878 г. малко над 20 000 жители Сараево е пълна смесица от конфесионални групи в голям контраст на Загреб и Любляна – мюсюлманите са около две-трети, следвани от големи православна и еврейска общности, както и сравнително малка католическа група от само няколко души. В десетилетията на австрийското управление населението се увеличава повече от два пъти и надминава 52 000 преди Първата световна война. Този ръст е най-вече заради увеличението на католическата общност, която от скромните под 1 000 души почти достига приближаващите 20 000 мюсюлмани, които все пак остават най-многобройната група преди 1914 г. [Kruševac, 1960:20-21.]. Увеличението на населението на града се дължи до голяма степен на мигранти от различни части на Австро-Унгария, много от които чиновници или различни специалисти, носещи нови идеи и порядки.

През австрийския период централното градско пространство е доизградено така, че главните религиозни и културни институции на всяка конфесионална група образуват обособено пространство. Всеки един от тези архитектурни ансамбли е разположен около отделен площад, намиращ се в близост до храмовете на другите общности. Мюсюлманските структури загубват доминацията, която се имали в централната градска част и до тях се нареждат също толкова монументални сгради на католическата, православната и еврейската вяра. Тази благосклонност на властите към различните конфесионални групи, толкова ясно видима на чисто архитектурно ниво, се

вписва и в цялостната политика на австрийската администрация за насърчаване на религията като алтернатива на разглеждания като много по-опасен светски национализъм [Donia, 2006:60-73].

Още в края на първите две десетилетие на австрийско управление градският център е модифициран. Посредством две ключови светски постройки, намиращи се в два от краищата му и които приютяват новата администрация се оформя своеобразна ос „изток-запад”. Сградата на Градския съвет е поставена на източния край на тази мислена линия, а в западния ѝ край е издигната централата на провинциалната администрация. Между тях остава ядрото на града от османския период на развитието му.

2. Архитектура и обществени пространства в квази-столиците

В Австро-Унгария архитектурата вероятно има много по-голямо значение като средство за визуална комуникация, отколкото в която и да е друга европейска страна в изследвания период. Една от предпоставките за това е голямото разнообразие от народи, които са събрани в рамките на Дунавската монархия. Формално дуалистично държавно обединение с два почти равноправни центъра на политическа власт - Виена и Будапеща, в началото на ХХ век Австро-Унгария наброява над 50 милиона души, говорещи 11 официално признати езика [Kann, 1980:605-608]. В допълнение грамотността съвсем не е повсеместна. В хърватските земи, например, към началото на ХХ век можещите да четат са малко над половината от общото население, а в редица други провинции, включително Босна, нивото на грамотност е значително по-ниско. При това вавилонско стълпотворение на различни етноси и ограничените възможности за писмена комуникация едва ли е изненада, че важните публични обекти из пределите на монархията са натоварени освен всичко друго и с важната функция да създават чувство за общност сред населението и да насърчават лоялността към короната. Да вземем за пример гарата, мястото където другоземецът за пръв път вижда непознатия нему град. Гарите носят спецификата на австрийската школа из цялата монархия, но в същото време сградите им са в строга йерархична зависимост - архитектурата на виенските им дава ранг, отличаващ ги от тези в големите унгарски или чешки градове.

Загреб

В архитектурното си развитие Загреб като цяло следва моделите от Виена, но в същото време се наблюдава стремеж към известна самостоятелност, който може да бъде видян не толкова при сградите, колкото при оформяне на обществените пространства. Смята се, че началото на изграждането на новия представителен център в Загреб е поставено с откриването на паметника на бан Йосип Йелачич на централния площад „Хармица” през 1866 г, който в последствие е преименуван на името на хърватския военачалник. Според някои изследователи първият период на модернизация на Хърватия от края на 60-те години на ХІХ век до Първата световна война е белязан главно от символични действия поради липсата на собствена държава и местен елит със стройна визия за национална консолидация [Rogic, 2002:18]. Такова символично действие, според тази теория, е именно издигането на въпросния паметник, който ще зададе посоката за построяване на новия Загреб - от площада, който е старо средоточие на живота в града към Централната гара до постепенното изкрystalизиране на концепцията за „Зелената подкова”. Последната на свой ред ще се превърне в ядрото на града¹³. Според едно свидетелство от края на ХІХ век по това време „площад

---

¹³Йелачич е фигура от близката по това време история. Австрийският офицер с хърватски произход е назначен за бан от Виена и една от най-важните мисии в кариерата му е да навлезе с голяма армия в Унгария и да потуши революцията от 1848 г. За да няма никакви съмнения защо Йелачич е изобразен в

Йелачич е сърцето на градския живот” [Hudovski, 1892:28-30]. Според същия източник площадът е ограден „от прекрасни модерни сгради на по два и три етажа”, а от просторните кафенета на приземните им етажи може да се наблюдава пъстрото стълпотворение на множеството селяни от околностите, които идват ежедневно на площада да продават продукцията си, облечени в носии, които са видени и описани като „живописни” дори от самите съвременници.

Площад „Йелачич” в началото на XX век

народна носия и с размахана сабя е поставен надписът „Бан Йелачич 1848”. Самият паметник е внушителна бронзова статуя на голям каменен постамент, която освен всичко друго струва внушителните над 100 000 форинта, голяма част от които са събрани чрез дарения. Само за сравнение - година преди това е поръчан друг паметник, пак метална конструкция на постамент, само че изобразяващ свети Юрай на кон в борба със змей, за скромните 6 000 форинта. Интересните неща обаче не се изчерпват до времето на освещаването на статуята. Паметникът, който в наши дни е (отново) един от символите на града, има доста любопитна история, отразяваща много от превратностите в хърватското минало. Ребека Уест, която за добро или лошо през последните десетилетия стана един от най-цитираните англоезични автори по въпросите на балканската история, казва за него, че е „една от най-странните статуи на света”. Според нея парадоксът е в това, че на толкова централно място стои паметник, отдаващ почит на унгарско поражение във време, когато Унгария е господар в Хърватия. Обяснението за него не трябва да се търси в унгарското великодушие. Цялата хърватска история е необходима за да се разгадае тази загадка, казва Уест и в типичен стил подхваща сбит разказ по темата от най-далечното известно минало. Дали тя е права не знам, но е сигурно, че историята на самия паметник е добра илюстрация за превратностите, поне през последния век и половина. След като остава на централното си място през целия австро-унгарски период и все така размахва заплашително сабя към Будапеща в периода между войните, когато Уест го вижда, Йелачич става неудобен след 1944 г. Конникът е махнат след създаването на Титова Югославия, а площадът е прекръстен „Република”. Мястото е заемано от различни временни решения, като за известен период пешеходната зона е изцяло предадена на градския моторен трафик. Самата статуя е разпарчетосана и пазена на различни места, за да се върне триумфално на площада в началото на 90-те години на миналия век. Върнато е и предишното име на площада, а конникът е обърнат вече на юг, като не е ясно дали това е по практически или други съображения.

През 70-те години са направени първите стъпки в изграждането на „Подковата” и в оформянето на архитектурния ансамбъл, в какъвто централният район се превръща в последвалия четвърт век. Тогава отвореното пространство на хвърлей разстояние от „Йелачич”, наричано до неотдавна просто площад „Нови”, започва да преживява метаморфоза в градски парк, който скоро е преименуван на друг национален герой - Зрински. Преди да започне изграждането на новия център, на това място се е провеждал пазар за добитък (преместен няколко десетилетия по-рано от „Йелачич”) и голям годишен панаир. „Нови” освен това е бил нещо средно между буреняк и сметище, а по спомени на съвременници тамошният жабешки хор е огласял нощите на цял Загреб. В началото на 1872 г. пазарът е изтикан от „Нови” и е преместен в по-отдалечена част на града, а малко по-късно са засадени първите редици чинари, които стават една от запазените марки на „Зрински”. Както с гордост се казва в местната преса „в същия момент във Виена решават да посадят подобни на Рингшрасе” [цит.по Кнеґевић, 1993:7-22]. През следващата година „Зрински” става сцена за изява на една друга музикална формация - жабешкият хор е заменен с военен оркестър. А концертът от летния съботен ден на 1873 г., за който градският парк е „вече красиво подреден” (пак според местните вестници) поставя началото на традиция, жива и до ден днешен на това място да се провеждат музикални събития на открито.

Освен това „Зрински” е и любимо място за разходка и социален живот на повече и по-малко заможни граждани. През 1883 г. либералният ежедневник *Obzor* казва с гордост: „Площад Зрински, който скоро ще се превърне в истинска украса на града ни, вече е толкова добре подреден, истинска прекрасна променада, с каквато могат да се гордеят и най-големите градове”. Следващата година друг местен вестник се изказва не по-малко ентузиазирано: „Без съмнение Зрински е най-красивата част на Загреб. В късния следобед хиляди, предимно млади хора могат да бъдат видени да се разхождат под сенките на разперилите се чинари, наслаждаващи се на аромата на хиляди рози и тучни морави.” [цит.по Кнеґевић, 1993]. След осветяването с газови лампи загребчани могат да се наслаждават на новия градски парк и вечерно време. Към забележителностите тук през 1884 г. е добавен малък павилион, където любопитните могат да получат метеорологична информация като например температурата в момента или точните географски координати. Дизайнът е на Херман Боле (дългогодишен градски съветник и архитект, работил върху редица от големите проекти предимно в старата част на Загреб), а изработката е дело на Адолф Холцер, военен лекар, чието хоби е метеорологията. През 80-те години на „Зрински” започват също периодично да се организират колоездачни състезания, които понякога събират до няколко хиляди зрители в парка и околните сгради. Обстановката е допълнена от голям метален павилион, дарен от богатия търговец Едуард Прийстър и поставен 1891 г. на централно място, за да подслони честите концерти.

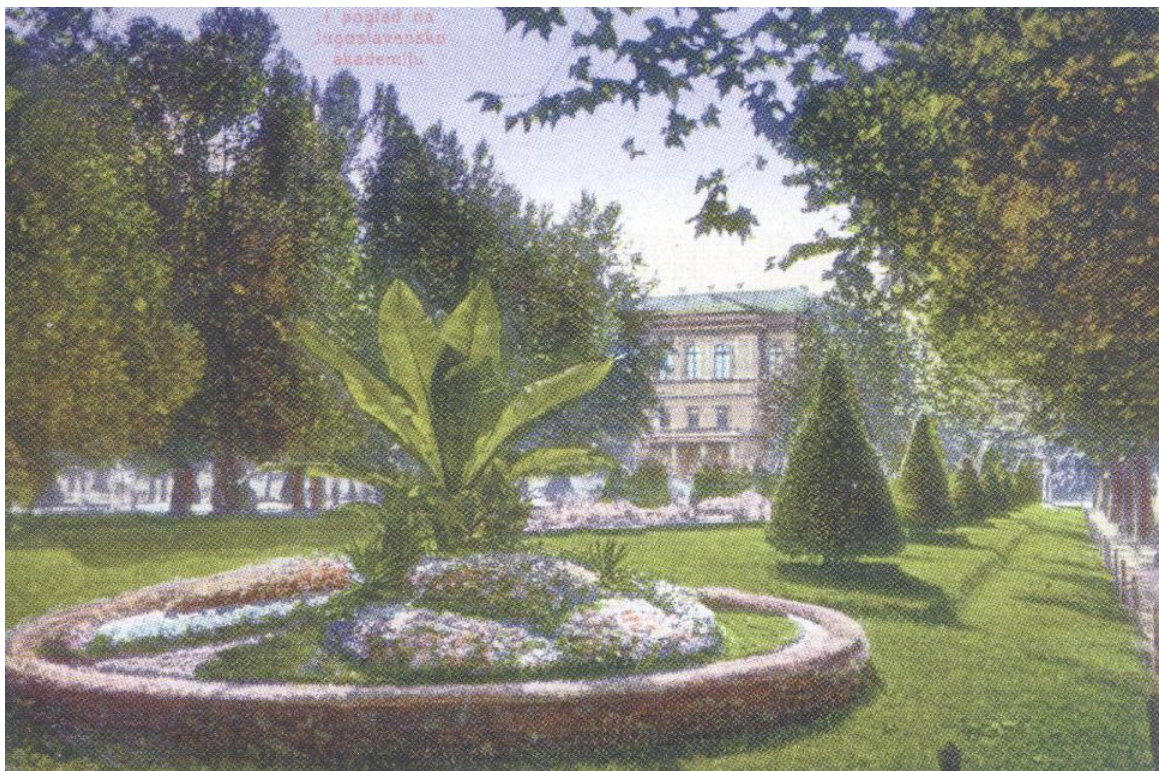
Възпяван в стихове, увековечаван на фотоси и картини, първият градски парк от „Подковата” е кръстен на една от най-почитаните фигури от хърватското минало. Това става по предложение на комитета за честване 300-годишнината от смъртта на Никола Шубич Зрински, хърватският военачалник, прочул се с победите си срещу османците през XVI век. Свързан още при създаването си с определено отношение към хърватската история, „Зрински” ще стане в известна степен и своеобразен музей на открито с редица скулптори и бюстове, място за отдаване на почит на големите фигури от родната история¹⁴. Първоначалната амбициозна идея всяка година да се добавя нов

---

¹⁴ Интересен е фактът, че първоначално реорганизацията е замисляна по доста различен начин през 60-те години. Планират се редица инфраструктурни подобрения и строеж на сгради и голяма църква, но

паметник, за да се създаде „галерия на славните хървати, светъл пример за нас и нашите деца”, както пише „Обзор”, не е напълно реализирана, включително плановете за голям паметник на самия Зрински.

„Зрински” в края на XIX век

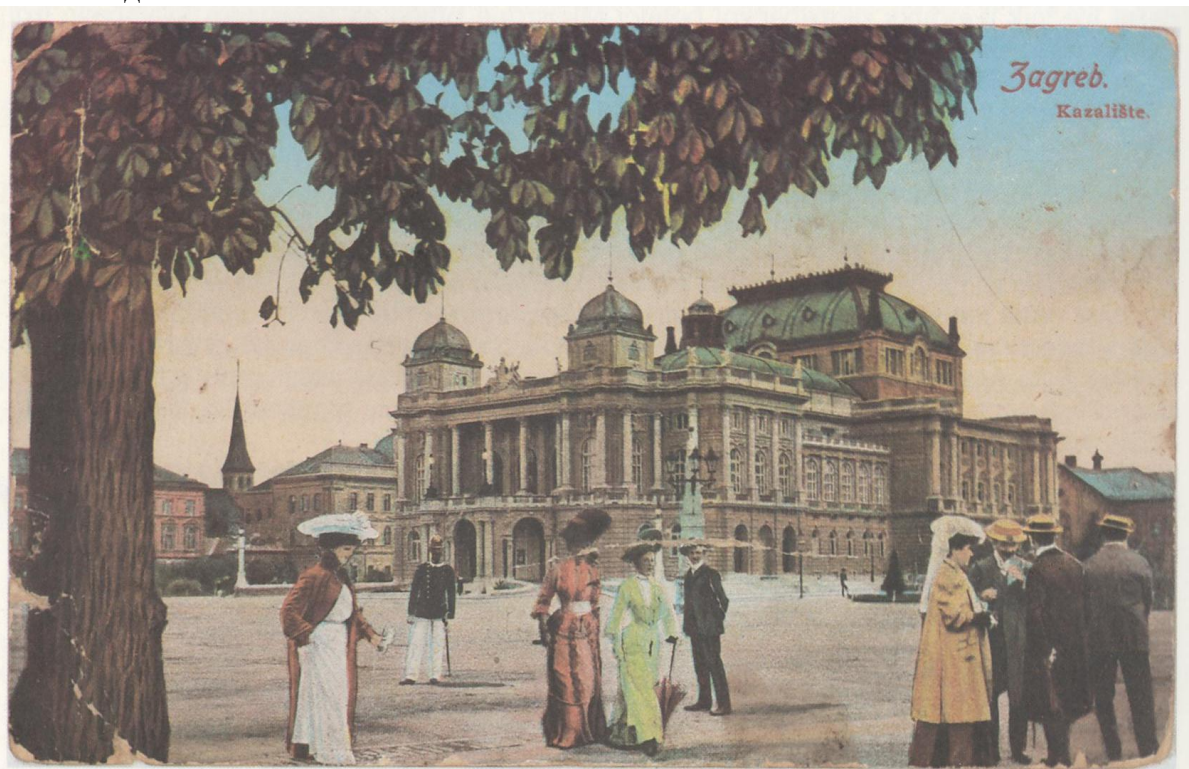
Околностите на площад „Нови” в миналото съвсем не са били сред предпочитаните места за живеене заради пазара и лошите хигиенни условия, но промените го превръщат в жилищно кътче, запазено за по-заможните. На мястото на празни парцели или малки къщи новата средна класа – адвокати, едри търговци, строителни предприемачи - започват да издигат внушителни палати. Освен това в края на 80-те години района на „Зрински” става едно от местата, където се концентрират канторите на местните предприемачи и зданията на банки заемат мястото на пекарни и кръчми, предлагали в миналото храни и напитки на множеството, събрало са за пазара. Около „Зрински”, а и на другите централни площади в града се строи нависоко, тъй като са въведени изискванията за минималната височина на сградите в района да бъде 3 етажа. Проектирането на някои от представителните частни и обществени сгради около Зрински е възложено на Янко Грахор, млад архитект от хърватски произход, дипломирал се наскоро във Виена. Името на Грахор стои под плановете на такива знакови здания като Съдебната палата и Академията, а също две банкови здания и редица частни жилищни сгради с апартаменти за отдаване под наем.

Първоначалното оформяне на градския парк е предхождано от продължителни дискусии за функциите на „Зрински”. В тях не малка тежест имат гласовете, че той трябва да остане под някаква форма пазарно средище. След като обаче в крайна сметка надделява „патриотично-представителната” визия за бъдещето му, тук започват да се строят и сградите на най-важните културни и политически институции. В края на 70-те години в южния му край е издигната сградата на Щросмейоровата галерия и

отвореното пространство е трябвало да остане пазар. При изпълнението обаче надделяват застъпниците за повече представителност.

Югославската академия. Няколко години по-рано градската управа е помолена да предостави място, където да се изложи колекцията от произведения на изкуството, дарена от епископ Щросмайер на града с идеята, че тя трябва да бъде в Загреб, за да обогати „добрия вкус“ на любителите на изкуството и да бъде на разположение на Университета. Такъв терен първо е предвиден в старата част на града, а срещу дарената за строежа значителна сума от Щросмайер администрацията предоставя безвъзмездно земята за строежа. Предложението обаче сградата да бъде в старата част поражда редица възражения и след няколкогодишни спорове надделява варианта за строеж на „Зрински“, въпреки че по това време вече има готов проект за първоначалната локация в стария град, който е на авторитетния виенския архитект Фридрих фон Шмид. Построяването на сградата на Академията в края на 70-те години задава контурите на следващия градски парк в посока гарата, с който ще изкристализира концепцията за „Зелената подкова“.

Сградата на театъра

Преместването на културните институции от стария център в Долния град, започнало с Академията, приключва към края на първото десетилетие на миналото столетие с настаняването на Университета в новата му сграда. През 1888 г. също е завършено Училище и музей за изкуства и занаяти, проектирано в нео-ренесансов стил от Боле. Целта на това учреждение е да даде тласък на местните приложни изкуства и наистина то изиграва важна роля в живота на града, тъй като обучава множество професионалисти в приложните изкуства, а от него в последствие възникват висшите учебни заведения в тази област. Сред другите по важни сгради от този период са Народния театър (завършен през 1895 г, дело на проектанското бюро „Хелмер и Фелмер“, което стои зад десетки театрални сгради в монархията), Централната гара, Арт павилиона, Университетската библиотека, Търговската камара, Сградата на „Коло“ и „Сокол“.

Доминиращи в архитектурния облик на Загреб през втората половина на XIX век са т.нар исторически стилове. По-значимите обществени и частни обекти са строени в

нео-бароков, нео-ренесансов или нео-класистичен стил, като най-често е избран стила от епохата, за която се смята, че най-добре отговаря на функциите на сградата. При първоначалната фаза доминира нео-барока, който в следствие започва да бъде изместван от другите исторически стилове. В това отношение архитектурната теория и практика в града прави завой на границата на двете столетия. Промяната в архитектурните вкусове се персонифицира може би най-ярко от Виктор Ковачич, който е „аксиоматично определян като първият модерен хърватски архитект”¹⁵. Още един от последователите на школата на Ото Вагнер, след следване в имперската столица той се завръща в Загреб и започва активно да пропагандира за промяна в областта на архитектурата. Ковачич е сред инициаторите на списанието за модерно изкуство *Život*, в чийто първи брой публикува манифеста „Модерна архитектура”, цитиращ почти буквално вагнеровите принципи за функционалност. „Архитектите са сигурно последните осъзнали, че всеки стил е продукт на своето време и че модерният живот не може да се движи между антични сгради”, пише Ковачич. „...Модерната архитектура изисква логичност и практичност. Логично означава една сграда да бъде построена в съответствие с материалите и метода на строеж; практичност - тя наистина да отговаря както на нуждите, за които е била построена, така и на средата си” [цит.по Mahelić и Laslo, 2003:12]. Ковачич обаче има влияние най-вече като теоретик и публична фигура, а поръчките по които работи не са много (голяма част остават само на скица). Той така и няма да види напълно реализиран най-големия си проект – Загребската борса, която е завършена след смъртта му през 20-те години на ХХ век.

Люблина

В архитектурно отношение Люблина показва редица сходства с хърватската столица. През втората половина на ХІХ век най-представителните здания тук са в историзиращите стилове, като преобладаващият при обществените сгради през 80-те и 90-те години става нео-ренесанса. Роля за това изиграват споменатите по-горе Храск и Дюфе, които са негови горещи привърженици. Създаването на архитектура, инспирирана от исторически епохи, също е подложено на преценка към края на столетието и много от значимите проекти след 1895 г. са в съзвучие с идеите, идващи от Виена за промяна в изкуството и конкретно в архитектурата. За разлика от Загреб обаче в словенската столица са застъпени по-широко сецесионовите проекти, които освен на функционалност обръщат внимание и на орнаментика, повлияна от мотиви от народното изкуство. За пионер в това отношение е смятан Фабиани с първата сецесионна фасадна украса в Люблина от 1898 г.

Въпреки че историческите стилове продължават да имат своите последователи и в края на столетието, а някои от монументалните сгради от този период като Провинциалния събор и Съдебната палата са все още в тази традиция, по това време тонът вече определено се задава от сецесиона. Сред най-известните примери на сецесионовата архитектура в града са някои работи на хърватския архитект Йосип Ванцаш. Известен най-вече с проектите си в Сараево, той стои също и зад хотел Юнион - първият голям и луксозен хотел в Люблина, който става известен с обширната си зала за приеми и сложната метална покривна конструкция (завършен 1905 г.). Ванцаш проектира и Градската спестовна банка (1904 г.). Сред другите сецесионовы сгради заслужава да се спомене Универсалния магазин на търговеца Урбанц, който е проектиран от немския архитект Фридрих Зигмунд и е сред редките примери за силно влияние от белгийското течение на арт нуво (1903 г.).

---

¹⁵ За Ковачич виж: Viktor Kovačić. *Život i Djelo*. (ред. Begović, Miroslav и др.)

Сецесион, югендстил и арт нуво са няколко от имената в различните страни на движението за обнова в изкуството на границата между XIX и XX век. Естетиката му е вдъхновена от природни форми, мотиви от народното изкуство и екзотичните култури, а в архитектурата започват да се използват възможностите на новите индустриални технологии и материали като стъкло, желязо и бетон. Пример за последното в словенската столица е Змейският мост, дело на още един възпитаник на Ото Вагнер - Юрий Занинович, който проектира първата железобетонна конструкция в Любляна (завършен 1901 г.). Характерно за сецесиона е, че оставя отпечатък във всички сфери на изкуството, като много от проектите комбинират няколко различни изкуства. Той се заражда сред средната класа и буржоазната къща се превръща в любим обект за експерименти в тази насока с комбинация от архитектура, обзавеждане и приложни изкуства [Pirkovič и Mihelič, 1997: 13-19.]. Люблянската архитектура е повлияна най-вече от Виенския сецесион, който набляга основно на правилните геометрични форми.¹⁶

В словенската столица на границата на двете столетия се оформя своеобразен сецесионов квартал в частта между средновековното ядро и гарата, където през този период са и най-големите промени в градското устройство като цяло. Тук са построени двайсетина от най-известни сецесионовни сгради (смесени наистина с нови и стари постройки в историческите стилове), в чийто център са улица „Миклошичева“ и площад „Съдебен“ (днес „Словенски“), проектиран от Фабиани и оформен в началото на XX век. В ярък контраст с издигането на паметници на национални герои на хърватския „Зрински“, тук паметникът, който ще заеме централното място е този на император Франц Йозеф.

---

¹⁶ Виенският сецесион (повлиян основно от Мюнхенския и Берлинския югендстил) се заражда около 1897 г. и е свързан с имена като Густав Климт, Йозеф Хофман, Йозеф Мария Олбрих и Ото Вагнер. За знакова се смята сградата, наричана просто „сецесионовата“ на Олбрих, където представителите му излагат творбите си (над входа ѝ стои надписът „изкуство за всяка епоха и свобода за изкуството“). Твърди се, че представителите на течението се стремят да правят изкуство извън академичните традиции и да създадат стил, който няма нищо общо с историческите влияния. Факт е обаче, че в първия етап от кариерата си Вагнер строи редица сгради на Рингштрасе в историческите стилове, а по време на „сецесионовия“ си период е на висок пост в редица официозни институции.

Площад „Съдебен”, пощенска картичка от началото на XX век

Фабиани работи върху редица още проекти като Криспърсовата къща (завършена 1901 г.) и Девически лицей – Младика (1907 г.). При фасадата на Бамберговата къща (1907 г.) Фабиани прави съвременна интерпретация на традиционни мотиви от местното народно изкуство. Заслужава да се спомене и един малко по-късен проект на чеха Карл Брюнлер, който с Дрофениговата къща прави първата изцяло метално-стъклена фасада в града (1914 г.). Строежът, намиращ се в сърцето на стария град, среща упорита съпротива от общински чиновници, защото се смята, че модерният вид на сградата нарушава традиционния облик на района.

Сараево

Виенското Рингшрасе става основен източник на вдъхновение за строителството на монументални светски сгради и в Сараево. Десетки са постройките, които репликират в умалени мащаби направеното в столицата на монархията. Строят ги архитекти, учили и работили във Виена, като най-важен за архитектурното развитие на Сараево от този период става споменатият вече Йосип Ванцаш. Хърватският архитект учи първоначално в Загреб, след което продължава обучението си във Виена. В Сараево отива през 1884 г. по покана на Калай със задачата да построи нова голяма католическа катедрала. В града работи повече от 30 години и с името му се свързват много от най-значимите строежи. Ванцаш прави и политическа кариера, получавайки мандат за първия босненски парламент и заемайки важни постове в градската администрация на Сараево. В работата си като архитект той следва виенските модели, които обаче адаптира към местна почва, имайки за задача новите сгради да импонират на всички конфесионални групи в града.

Катедралата, пощенска картичка от началото на XX век

Една от най-внушителните нови сгради в Сараево от периода е проектираната от Ванцаш катедрала в нео-готически стил, която е завършена през 1889 г. На площада пред нея са издигнати представителни високи къщи в историческите стилове, а с изградената права улица, водеща към площада пред Катедралата (тази артерия също е рамкирана с нови европейски сгради), този район става едно от най-подредените и симетрични части на града. Ванцаш стои и зад сградата на Провинциалната администрация, чиято нео-ренесансова фасада символизира значението, отдавано на свързаните с тази епоха светски ценности, а максималното ѝ физическо отдалечаване от стария център на османската власт може да се тълкува като символичен жест на желание за дистанциране от близкото минало на провинцията. До края на XIX век Ванцаш работи върху още три значителни проекта, чиято архитектура взимства елементи от ислямската културна традиция: Мюсюлманско читалище, Хотел Централ и турски бани. Стилът на тези здания (а и на много други от Сараево в този период) често е определян като псевдо-мавърски, но може спокойно да бъде наречен и нео-ориенталски [Donia, 2006:70]. Действително, по подобие на модела на „Рингшрасе“ този стил черпи вдъхновение за орнаментиката си от миналото, с тази разлика, че търси вдъхновение в архитектурното наследство на мюсюлманския свят. Според администрацията на Калай, налагането на нео-ориенталския стил може да я подпомогне в усилията ѝ за оформяне на локална идентичност на босненското население, която да бъде поставена над лоялностите към различни национални програми. Едва ли е случайно тогава, че екипът му следи изключително изкъсо всеки един етап от създаването на най-забележителната нео-ориенталска сграда – Градския съвет, която е дело на виенския архитект Карл Витек.

Сградата на Градския съвет, пощенска картичка от периода

Що се отнася до сецесионовата архитектура, тя присъства в Сараево както и при споменатите по-горе два случая. В босненския главен град обаче една от новостите в архитектурата от границите на двете столетия се ограничава до частните сгради, заради категоричната позиция на местната администрацията, че тя не внушава необходимата за обществени обекти солидност и съответно не е подходяща за такива цели. В тази област отново пионер е Ванцаш, който намира не малко последователи сред частните предприемачи, но сецесиона така и не успява да навлезе в общественото строителство.

* * *

Разгледаните планове за развитие на квази-столиците и монументалното строителство в центровете им от края на XIX век разкриват само един аспект от създаването на модерния балкански град. В същото време за далеч по-прозаични на пръв поглед начинания като полагането на основите на водоснабдяването, и канализацията или развитието на структурите, които ще осигурят ред и достъп до образование и ще снабдят домове и обществени пространства с газ и електричество - все неща до голяма степен в юрисдикцията на градската власт, са вложени далеч по-големи усилия и струва ми се те имат не по-малко важна роля за модернизацията на градската среда. На базата на направения по-горе преглед може да се заключи, че урбанизационното и архитектурно развитие в Загреб, Любляна и Сараево протича под силното влияние на общи за монархията тенденции. В същото време при всеки един от случаите се открояват ясни специфики, роля за което имат както исторически и географски дадености, така и различните идеи и възможности на градските елити за осъществяване на дадена програма. Загребският случай показва създаването на цялостен комплекс от структури в центъра на града, който представлява малко или повече завършен ансамбъл, какъвто липсва в Любляна. В Сараево се наблюдава опит за модифициране на османското наследство към нуждите на съвременния централно-

европейски град от епохата, като оформянето на архитектурния му облик в много по-голяма степен от другите два случая се обуславя от политическата програма на австрийската администрация.

ЛИТЕРАТУРА

- Donia**, R. 2006. Sarajevo: A Biography. University of Michigan Press.
- Hudovski**, A. 1892. Zagreb i okolica : Kaž iput za urodjenike i strance.
- Kahle**, D. 2004. Grapevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. Godine. B; Prostor, 2.
- Kann**, R. 1980. A history of the Habsburg Empire, 1526-1918. University of California Press.
- Kruševac**, T. 1960. Sarajevo pod austro-ugarskom upravom. Sarajevo.
- Rogić**, I. 2007. The metropolitan moves of the first modernization. B: Project Zagreb: transition as condition, strategy, practice (ред. Blau, E. Rupnik, I.).
- Knežević**, S. 1993. Zrinjevac, 1873 – 1993. Zagreb.
- Knežević**, S. 1996. Zagrebačka zelena potkova. Zagreb.
- Mahelić**, D., **Laslo**, A. 2003. B: Viktor Kovačić. Tivot I Djelo. Zagreb.
- Терпина**, М. 1996. Prostor in čas urbanizma in Ljubljane urbane: ob stoletnici urbanizma, 1895-1995. Ljubljana. Enotnost.
- Pirkovič**, J., **Breda**, M. 1997. Secesijska Arhitektura v Sloveniji. Ljubljana.
- Schorske**, C. 1981. Fin-de-siècle Vienna: politics and culture. New York. Vintage Books.
- Studen**, A. 1995. Stanovati v Ljubljani. Ljubljana: Studia humanitatis, ŠKUC.
- Šumi**, N. 1998. B: Čepič, Taja (ред.). Poselitev Ljubljanske Kotline – Urbani Razvoj Ljubljane (Settlement of the Ljubljana Basin – Urban Development of Ljubljana). Mestni muzej Ljubljana.
- Паларе**, М. 2005. Балканските икономики 1800 – 1914 : Еволюция без развитие. София.
- СТАТ1** – Publikacije Statističkoga Ureda Kr., LIX, Statistički Godišnjak Kraljevina Hrvatske I Slavonije 1905. Zagreb 1913.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 103

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 103

**ПЛЕТЕНИЦА ОТ УЛИЦИ – АНАЛИЗ НА ОБОСОБЕНИ ГРАДСКИ
ТЕРИТОРИИ В СОФИЯ И ПЛОВДИВ С МЕТОДИТЕ НА
ПРОСТРАНСТВЕНИЯ СИНТАКСИС**

БОЯН ЗАХАРИЕВ

***Boyan Zahariev. ENTWISTED STREETS – ANALYSIS OF DETACHED
URBAN AREAS IN SOFIA AND PLOVDIV USING SPATIAL SYNTAX.***

In this paper I have used some methods developed in the framework of the spatial syntax to analyze urban areas located in the Bulgarian cities Sofia and Plovdiv. Topological measures of depth and integration were applied to axial maps of contrasting areas: Roma ghettos with deteriorating public space and a lot of illegal construction and shanty housing, peripheral but well-planned neighborhoods and orderly and prestigious central parts of the two cities. Expectations that the topology of detached ghetto areas would be deeper and more poorly integrated were confirmed with the exception of part of the historical center of Plovdiv. The old grid of small winding streets proved to be as deep as parts of the Roma neighborhood, though the measures of integration were unmistakably good at distinguishing the two areas.

From a broader philosophical point of view, spatial syntax provides a fresh perspective on the interaction between the human-made urban environment and its inhabitants. The closed topology can be part of the explanation for urban and social decay. Ghetto inhabitants seem to be literally trapped in poverty and bad living conditions as part of what may be a process of complex interaction whereby people, social groups and their milieu on one hand and the physical environment on the other are shaping each other.

В тази статия съм приложил един аналитичен модел, разработен в рамките на пространствения синтаксис, към сегменти от територията на два големи български града – Пловдив и София. Сегментите са от централната част на двата града и от по-периферни квартали, основно обитавани от роми. Паралелно с това съм се опитал да направя и съвсем кратък увод в основните теми, дебати и източници, свързани с пространствения синтаксис, изхождайки от наблюдението, че той е слабо познат в България, но без каквато и да било претенция за представителност или изчерпателност.

Въпросите, които ме занимават са два. Първо – дали пространственият синтаксис въобще има някаква обяснителна сила в български контекст? Той се свежда до въпроса дали мерките, използвани в пространствения синтаксис са способни да разграничат местата с различен социално-икономически статус като централните части на градовете и ромските гета. Тъй като местата, за които става дума са изследвани многократно от български социолози и (макар и по-рядко) икономисти, приемам тяхното различие в социален и икономически план за добре документирано (освен, че е теоретично почти безспорно и емпирично съвсем очевидно още при първия досег с гетото). На този фон неспособността на мерки, използвани в пространствения синтаксис да потвърдят това различие би била лош атестат са приложимостта на теорията.

Вторият въпрос, който ме занимава е дали има някакъв паралелизъм в обясненията, дадени от социологията и тези, дадени с методите на пространствения синтаксис. Това е всъщност версия на въпроса дали социалното и физическото (архитектурното) пространство в града са изоморфни. И в социологията, и в архитектурата, градоустройството и географията, макар и от различни посоки, се срещат философски обобщения, които дават положителен отговор на този въпрос. Темата за взаимодействието между пространството и населяващия го социум е станала класическа за социологията. Достатъчно е да си спомним за “пространствените форми” на Зимел, които представляват всъщност социални отношения, намерели възплъщение в средата. За тези взаимодействия може да има цяла поредица от по-слаби или по-силни хипотези и твърдения, започвайки от някакви форми на взаимно влияние и стигайки до някакъв вид частично или пълно уподобяване. Естествено социолозите са по-склонни да виждат средата като проекция на социални отношения, а архитектите са по-склонни да виждат обитателите и техните социални структури като моделирани от морфологията на тяхното местообитание. С предложеното от френския социолог Пиер Бурдийо понятие за социално пространство, социологията навлиза решително на територията на географията и архитектурата, създавайки платформа за нови интердисциплинарни подходи. Социалното пространство на Бурдийо лесно се поддава на моделирано като социално-географско пространство, ако категории, описващи статус или стил на живот бъдат картографирани върху пространствени сегменти [Неуе, 2005:3].

От посоката на архитектурата е достатъчно да погледнем прочутата метафора на лъо Корбюзие за къщите като “машини”, които, както се предполага, произвеждат отношения и начини на живот. Тази метафора вдъхновява един от основополагащите трудове в пространствения синтаксис, който развива тезата, че самото пространство е “машината“ [Hillier, 2007], която моделира (почти всичко). Пространственият синтаксис като метод за анализ на обитаемото пространство, лансиран под това име от Hillier и Hanson [Hillier/Hanson, 1984], разширен и обогатен впоследствие от много други изследователи. Преди това има и други изследователи, които са прилагали теорията на графите към моделирането на градското пространство [Batty, 2003]. Методът произхожда от архитектурата, но става с течение на времето все по-интердисциплинарен, черпейки идеи от различни дисциплини. Появяват се редица приложения в социологията, психологията, градското планиране, архитектурата, маркетинга и други сфери. Пространственият

синтаксис използва логически модели за да анализира характерни пространствени конфигурации. Пространствената конфигурация се състои от поне две пространства, отчитайки трето. По това тя се отличава от по-простата пространствена връзка, която изисква само две пространства. Hillier я дефинира като “отношения, взимащи предвид други отношения” [Hillier, 2007].

В началото аналитичният инструментариум на пространствения синтаксис се прилага главно към проблеми, свързани с градското планиране и организацията и управлението на градската среда – пешеходното движение, трафика, замърсяването, ориентирането в градска среда и др. Опитите за обяснение на психологическото и социалното поведение в градовете със средствата на пространствения синтаксис датират от втората половина на 90-те години на миналия век [Oh, 2006]. По-късно изследователи, работещи в парадигмата на пространствения синтаксис също развиват идеята, че различното устройство и място в пространствената йерархия на различни части на градовете (например централните части и периферните квартали) отразява важни социални структури на обитаващите ги общности. Хипотезата, че определени пространствени структури съжителстват с определени социално-икономически характеристики е проверявана върху масиви от данни от Лондон, разделени с времева дистанция от повече от век. В анализ на Vaughan и Geddes [Vaughan/Geddes, 2009] се прави сравнение между бедността в Лондон от XIX-ти век и съвременния Лондон (от началото на XXI-ви век). Оказва се, че джобовете на бедност в днешен Лондон са почти на същите места, където са били по времето, когато през XIX-ти век Чарлз Буут прави нещо като пълно преброяване на бедните с точно картографиране на тяхното местоживееене и публикува данните от изследването. Тъй като оттогава насам почти всичко във въпросните райони на града освен определени базисни пространствени структури се е променило, тези фундаментални характеристики на пространството, в което живееем може да са не по-малко важни за нашето благоденствие от много общоприети показатели. Съвсем скорошни емпирични изследвания показват, че взаимовръзката между топология и социални структури и процеси не може да бъде обобщена в прости, универсални правила, а е силно контекстуално зависима [Carpenter, 2009]. Изследване на данни от Атланта например показва, че в едър мащаб бедните райони са по-интегрирани в градската мрежа, защото в Америка по-заможните класи се придвижват към покрайнините на града, а вътрешността все повече деградира в социален и икономически план. В по-дребно мащабната структура обаче по-богатите райони отново се оказват по-добре интегрирани [Carpenter, 2009].

Нека се върнем към основния принцип на пространствения синтаксис, основанието да съществува като отделен метод. Формулиран накратко той гласи, че градската морфология – структурата на градските форми, може да обяснява много неща. В чистата си форма пространственият синтаксис се ограничава до генерирането на все по-нови и изчислително все по-сложни статистики, които улавят пространствени структури на макро ниво, незабележими от позицията на отделния участник (наблюдател). Оказва се че подобни статистики, включени в различни аналитични модели могат да се окажат, понякога очаквано, друг път – по-малко, корелирани с множество социални и икономически феномени. С развитието на методологията все по-често се прибегва до включване на смисъла в чисто структурната и формална граматика на мрежите. Геометричната достъпност е

функция от отдалечеността на мястото и други формални структурни характеристики. Но отдалечеността не е задължително да бъде дефинирана само като разстояние. Топологичната отдалеченост може да включва други мерки, като например брой на завоите или извивките по пътя, сумарното ъглово отклонение, брой на прекачванията от едно транспортно средство на друго, транспортните разходи, енергията, необходима за придвижване от едно място на друго.

Поставяйки някакво условно разграничение с други дисциплини, може да се обобщи, че пространственият синтаксис се занимава с дистанцията при фините пространствени структури, в контраст на макроструктурите на географското пространство и тематичното равнище на когнитивните и смисловите интерпретации, характерни за психологическите и социологическите подходи към анализа на пространството. Но тенденцията и перспективите за развитие вероятно са свързани с нарастваща интердисциплинарност, доказателство за което са философите, социолозите и психолозите, които все по-често се появяват на международните симпозиуми по пространствен синтаксис наред с традиционното присъствие на архитекти и урбанисти.

1. Анализ на градски пространства в Пловдив и София с методите на пространствения синтаксис

Следващият анализ е насочен към обособени по социални, икономически и урбанистични критерии райони в София и Пловдив чрез инструментите на пространствения синтаксис. Не съм правил систематичен опит за интегриране на типичния за пространствения синтаксис метод за анализ с други аналитични инструменти. Изхождайки от разбирането, че мястото, освен топологичен сегмент, е също и обособено пространство със своя специфична привлекателност (със свои дух), в обобщаващата част съм се опитал да интерпретирам изводите от синтактичния анализ на фона на по-обобщаващи наблюдения за спецификата на ромските гета в България. Направените наблюдения съзнателно излизат извън емпирията, лансирайки някои предварителни хипотези, които могат да послужат за основа на по-нататъшни изследвания, интегриращи пълноценно формализма на пространствения синтаксис с по-чувствителни към човешкия контекст методи от социалните науки.

Очакванията към гетото, съдейки по неговите основни характеристики, са то да бъде слабо интегрирано с външния свят място със затворена топология. Може да предпологаме, че начините на функциониране, както индивидуално, така и социално, в затворената топология са принципно различни от функционирането в отворената топология, макар че не можем да кажем направо кое е определящото - дали мястото или неговите обитатели. Вероятно в началото топологията е била оформена от и съобразно с профила на определени обитатели. След това самата топология може да е започнала да привлича още обитатели с някаква споделена характеристика, да отблъсква тези, които отбягват мястото и да променя останалите, които отначало не са били в синхрон с профила на мястото. Отваряйки скоба, тук трябва да се спомене, че някои скорошни изследвания сочат, че пространственото струпване на малцинствени (имигрантски) общности не е непременно нещо лошо, ако е съчетано с добра пространствена интеграция на обитаваното от тях пространство и близост до централни части на града [Vaughan,

2005]. Vaughan говори за “локализирани струпвания, които същевременно подържат разнообразие от социални връзки вън от непосредственото обкръжение” [Vaughan, 2005].

Тъй като жените и децата в тези райони на града на практика са прекарвали живота си в махалата, вътрешните улици престават да бъдат „задънени”, а се превръщат в места на интензивен бедствен живот. В пространствения синтаксис анализът на задънените улици (обозначавани с френското “cul de sac”) има голямо значение за разбирането на някои неблагоприятни социални явления като уличната престъпност. *Cul de sac* като път без изход (или по-точно с единствен вход-изход) е място, което топологически е зле интегрирано с околната мрежа от улици и с пошироката градска среда. В пространствения синтаксис се използва локалната статична мярка, наречена свързаност (англ. connectivity), която приема стойности от 0 до безкрайност, като 0 е напълно изолирано и недостъпно пространство, а с безкрайност би могла да се означае голото открито пространство, в което всички връзки все още са възможни. В обичайната градска среда най-разпространени са части от улици, свързани с други части от улици на поне две места, но се срещат и кръстовища със степен на свързаност до 6 (по високи степени на свързаност са голяма рядкост в градската среда).

В емпиричен план (например при изследването на ситуационните фактори за извършване на определени престъпления) сокакът е капан, в който някой може да бъде притиснат и нападнат без да има къде да избяга. Във феноменологичен план “cul de sac” е (метафорично казано) именно „задънена улица” - място на изолираност, откъснатост и дезинтеграция, ситуация без избор и без перспектива. Интересно е описанието на подобна затворена топология в книгата на Милена Якимова, посветена на бедните квартали на София [Якимова, 2010:111]. "Махленската улица - безсмислено криволичеща вътре в квартала, без да го свързва с нещо отвъд него е място на социален живот. Няма нужда да каниш гости в невъзможното нито за гости, нито за някакво функционално разпределение пространство на къщата, висока два метра и състояща се от една или две стаи понякога с антре. Просто излизаш през портата и попадаш в гъста мрежа от социални връзки и новини, част от тях донесени от мъжете от "града" [Якимова, 2010:111]. Струва ми се, че в затворените (изолирани, слабо интегрирани) общности границата между общественото и частното пространство е много по-размита. В този план улицата може понякога да бъде разглеждана (от външния анализатор) и реално възприемана (от обитателите) като част от вътрешното, домашно пространство. Затворените линии в пространството на дома, дори да са слабо интегрирани с външния свят и да се намират на относително голяма дълбочина, не представляват проблем и не водят до дезинтеграция. Даже напротив – това често са най-вътрешните, интимни пространства, които са не по-малко важна част от социалния живот от местата за публичност. Преходът от тях към външния свят е постепенен - от посрещането на гости в по-интегрираните частни пространства (вестибюли, гостни) до срещата на много хора, познати и непознати, в същинското обществено пространство. Ако тези наблюдения са верни, една задънена улица може да не бъде място без изход. Това е „гостната”, която свързва

по-дълбоките частни пространства с външния свят на споделената публично¹. Пространственият синтаксис прави ясно разграничение с инструментите на своя формализъм между анализа на интериорите и на обществените места. Една от основните разлики е, че в интериора теоретичното сегментиране на пространството е много по лесна задача – в повечето случаи има ясно обособени помещения, а в помещенията – кътове, ниши, функционални зони и други лесно открояеми сегменти. Извън домовете не е така. Улиците криволичат, пресичат се една с друга, сливат се, разделят се. Освен това има площади, общи дворове, паркове, алеи, галерии, мостове...

Очевидно в теоретичен план има очакване да се появи някакъв устойчив изоморфизъм между място и обитатели. В случая с градските гета този изоморфизъм, погледнат отвън (откъдето го гледаме ние) изглежда като цяло неблагоприятен. Гетото е място на деградираща инфраструктура, ниски социално-икономически показатели. В някакъв смисъл вероятно може да се говори за пространствена бедност или топологична бедност – своеобразно износване на пространството, амортизиране на пространствения капитал на общността, при което публичните пространства губят човешко присъствие и стават по-затворени. Затворените пространства пък трябва да възпроизведат в себе си липсващата топология на свързаността с други пространства. Това става чрез усложняване на собствената топология, чрез създаване на още по-гъста плетеница от преходи, които в точните измерители на дистанцията в пространствения синтаксис се появяват като увеличен брой аксиални стъпки и намалена средна дължина на аксиалната стъпка (наричана още синтактична стъпка). Такова развитие в общия случай намалява вътрешната интегрираност на пространството и превръща гетото в нещо като убежище [Грекова, 2008:157] - лабиринт от пространствени структури, които не водят на никъде другаде, и в които чужденецът минувач може само да се загуби. Този механизъм на произвеждане на изолирани райони със свръхприсъствие на местни и без преминаващи “непознати” или “външни” е основна стъпка във формирането на гетата [Hillier, 1988]. На обратния полюс наслагването на дейности в традиционните улици е част от подготовката за сливане с голямата общност [Vaughan, 2005:2]. В еднофункционалните квартални улици обаче такова наслагване не може да се получи. Присъстващите в гетото типове функционалност са непълноценни в много отношения – те са лоши заместители на истинската функционалност, нещо което се забелязва в самия облик на физическата инфраструктура.

Самата топология освен очевидната си физическа реализация също има и феноменологични аспекти – тя е възприемана топология или по-скоро наслоение от потенциално безброй различни топологии, които варират според агентите, но и от момент във времето към друг момент във времето. Психологически и социално обусловеното възприятие на градското пространство води до различни възприятия за отвореността и достъпността на града, както и до различни модели на заселване, придвижване и въобще – функциониране в рамките на градското пространство. Физическата, комуникационната и социалната достъпност изглеждат свързани, но

---

¹Това отношение към публичното пространство, без да пренебрегваме ролята на институционалните фактори, може да обясни защо с него може да се борави почти толкова свободно, колкото с пространството в дома. То може да се пренарежда, прегражда, застроява.

не винаги е ясно кои са важните параметри на свързаността (или отделеността), които имат нужната обяснителна и прогностична сила. Структурите на социалното пространство са, от една страна, физически (с реална геометрия, топология и метрика), от друга страна - субективни (психологически), моделиращи типични модели на обитаване и придвижване и накрая – социални. В този контекст някои говорят за “итерсубективната геометрия” на социалното (и физическото) пространство [Latané/Liu, 1994]. Всяка геометрия има своя топология и метрика. Топологията дефинира най-общата структура на пространството в определена геометрия, а метриката – начина, по който се дефинират разстоянията. В парадигмата на пространствения синтаксис топологията е най-важна – чупките и завоите в уличната мрежа, както и други логически дефинирани структури имат много по-голямо значение при субективните възприятия за разстояние, отдалеченост и отделеност, отколкото реално измерените разстояния.

Наслагванията на топологии не са недостъпни за, макар и косвен, емпиричен анализ. Една възможност в статичен план (анализирайки трайните местопребивавания), например, сравнението на социалните разстояния, измерени чрез различни индикатори, с реалната карта на физическите и топологичните разстояния. В динамичен план (анализирайки преместването и придвижването) топологичното разстояние се маркира от движението по “проходимите” структури на определено пространство. Във физическия свят на града това движение следва контурите на уличната мрежа, но и определени “невидими” психологически и социални маршрути, които са предпочитани по една или друга причина. Така върху физическата топология на обитаването, придвижването и ежедневната дейност може да се наслагва друга, по-трудно откриваема топология от невидими социални прегради, косвени следи от която могат да бъдат забелязани в картата на различни социално-икономически индикатори. Може би наистина между пространственото и социалното има една непрекъсната игра на взаимно оформяне – пространството моделира социума и социумът произвежда свои пространства [Soja, 2009:37].

1.1. Представяне на основните индикатори

В следващите параграфи съм представил методологията и основните индикатори, използвани при анализа. Първият въпрос, на който очакваме да отговорят индикаторите е дали самата топология на уличната мрежа в периферните райони и централните части на града е различна. Вторият въпрос касае интегрираността на изследваните места, като очакваме интегрираността на местата в градската топология да е свързана по някакъв начин с интегрираността на техните обитатели в социалното пространство. Анализът позволява да се изведат само най-общи заключения за корелацията между топологични и социални индикатори. Причината за това е, че към момента е трудно да се набавят надеждни количествени индикатори за социална интеграция на ниво градски район (всъщност това не е лесно дори на ниво населено място или община).

Но една от идеите на пространствените статистики е именно, че те могат да бъдат евтин и лесно достъпен заместител на социални статистики, с които са силно корелирани. В анализа централните многофункционални части на града са сравнени с гетата, разположени в покрайнините, като за пример е взет и крайно изолиран сегмент от един квартал, разположен извън централната градска част и

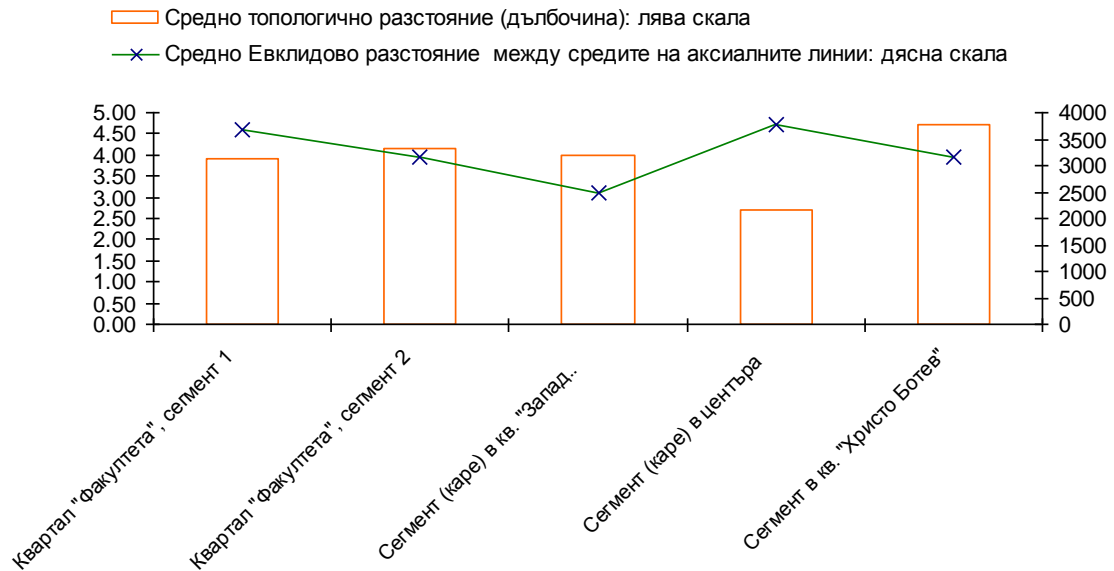
използван главно като място за живеене (“спалня”), който все пак не се счита за гето.

Основното понятие, необходимо за разбирането на анализа е понятието аксиална карта, което е едно от най-важните в пространствения синтаксис. Аксиалната карта представлява изображение, в което всеки сегмент от проходимите части на пространството (в общия случай - улици) е маркиран с права линия, по която може да мине пешеходец. Един абсолютно прав булевард без препятствия може да бъде покрит от само една аксиална линия. Криволичеща уличка може да изисква десетки аксиални линии, дори само един остър завой може да изисква няколко. Аксиалната карта описва пространството като едномерно, състоящо се от линии, а конвексната карта – като двумерно, състоящо се от площи. В настоящия анализ са използвани само аксиални изображения. Създаването и анализа на конвексни карти е далеч по-противоречиво в методологичен план и изисква използването на специален софтуер. Добър обзор на теорията на конвексните карти с критика на много от най-използваните подходи е даден в [Yoon, 2009]. В частност, следвайки Hillier и Hanson, Yoon определя едномерната аксиална структура на пространството като *влакнестост* (stringiness), а двумерната конвексна структура като *зърнистост* (beadiness). Конвексните карти приличат на привичните повърхности върху архитектурните планове, с което се обозначава мястото, отделено за определено пространство – сграда, терен, улица и т.н [Yoon, 2009:11; Hillier/Hanson, 1984:90-92].

1.2.Плитки и дълбоки места

Дълбочината на уличната мрежа (на решетката на общественото пространство) е фундаментът на всички останали по-сложни мерки, използвани в пространствения синтаксис. Измерването на този индикатор се базира на аксиалната карта. Идеята е проста, макар че самите пресмятания изискват понякога мощта на добър компютър. Проследява се колко промени в посоката трябва да бъдат направени, за да се достигне от едно до друго конкретно място (това е изчислително проста задача), средно до всички останали места (това е вече по-трудоемка задача, която изисква компютър), или средно между всички двойки места в цялата мрежа (това е задача, която и съвременен компютър може да откаже да изпълни, ако мрежата е достатъчно голяма). Под „място” в случая се разбира конкретен сегмент от общественото пространство (най-често част от улица), който е обособен от съседните сегменти именно защото, за да се достигне до него трябва да има, макар и малка, промяна в посоката. Една улица, която прави дори малък завой изправя минувача пред нов сегмент, който не е бил визуално достъпен от предишния. Минувачът по дефиниция е пешеходец. Между другото, повечето досегашни анализи в пространствения синтаксис са имплицитно направени през гледната точка на пешеходеца – подробност, която носи своите ограничения и затова не бива да се забравя. Статусът на дадено място в йерархията на местата е свързан с “дълбочината”, на която се намира в термините на пространствения синтаксис от доминиращите пространствени възли (хъбове). Статуса на мястото в йерархията на местата е силно свързан и с позицията на обитателите в социалната йерархия.

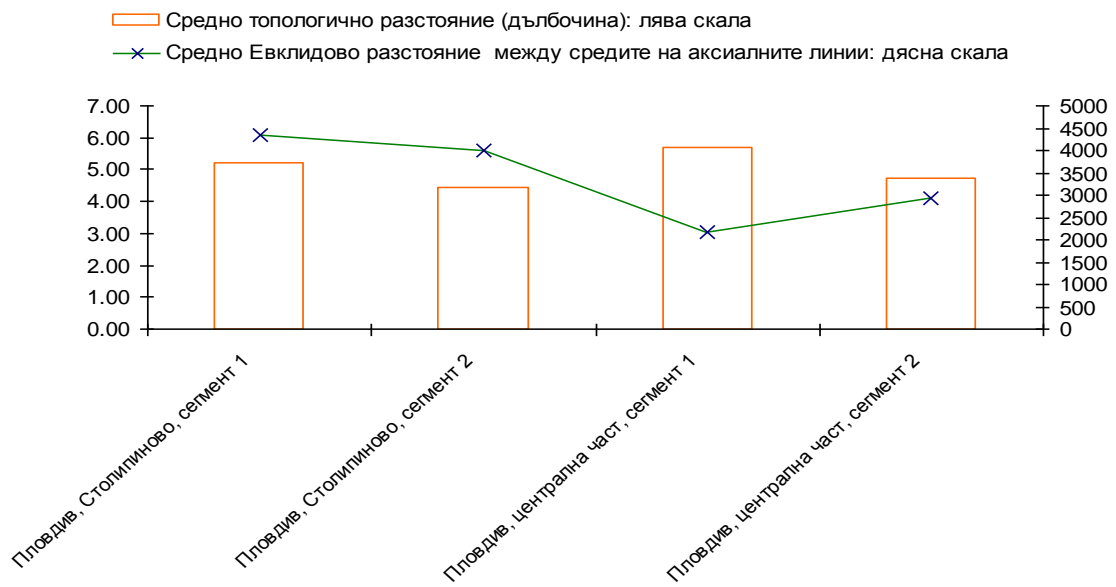
В София една от основните статистики, използвани в пространствения синтаксис работи почти безпогрешно при идентифициране на зле интегрираните райони на града и в частност – на ромските гета. По отношение на дълбочината на мрежата, разликата между централната градска част и периферията е много голяма. Средната дълбочина в централната градска част е под 3, докато в гетата започва от 3.93 и достига до 4.70. За сравнение взех и един видимо пространствено изолиран сегмент от квартал “Захарна фабрика”, затворен между жп линия, парк и голям автотунел. Дълбочината на мрежата в този случай е съпоставима с най-ниските нива в гетата.

Дълбочината на мрежата не изглежда свързана с евклидовите разстояния между аксиалните линии. Това означава, че лабиринтоподобната структура на уличната мрежа, която предполага много криволичещ път от едно място до друго, не е непременно свързана с по-голямо или по-малко разстояние по птичи полет – има и по-компактни и по-разпрострели се лабиринти. В сегмента от централната част на града прави впечатление по-голямото средно евклидово разстояние, което показва по-дълги улици, които се пресичат с други улици през относително по-големи промеждутъци. Една такава мрежа има много по-малко деформирана топология, в нея се чувства повече абстрактна рационалност и най-вече в нея осезаемо се усеща “планирането” в най-общ смисъл. Става дума за това, че общата картина вероятно се е появила преди отделните сегменти, че общественото пространство е било определено преди частното. При липса на специално планиране, в резултат например от исторически унаследена урбанистична система или незаконно застрояване, общественото пространство има остатъчна дефиниция. То е това, което остава свободно между вече заетите частни пространства. Единственото условие е да бъде непрекъснато, но морфологията му може да бъде много изкривена – това, което теоретиците на пространствения синтаксис наричат деформирана решетка. Степента на деформация на общественото пространство несъмнено е важен показател, но също така е важно да се има предвид, че той има

смисъл, когато е допълнен с друг анализ. Едва ли би било лесно да се защити тезата, че деформираната решетка в историческите части на стар град има съвсем същото влияние като хаотичната улична мрежа в незаконно застроен район и всякакви други детайли са неуместни.

Примерите от град Пловдив са особено интересни и открояват както силните, така и слабите страни на подхода на пространствения синтаксис. Пловдивското гето “Столипиново” се смята за най-голямото в страната. Незаконното застояване постепенно е отнемало от общественото пространство и е довело до образуване на гъста мрежа от много тесни и криволичещи улици в самото сърце на квартала. Топологичните мерки лесно регистрират този факт. Средното топологично разстояние е много по-голямо отколкото в софийските гета – 5.28. Това показва, че в кварталът има места на голяма дълбочина. Това се съчетава с ниска степен на свързаност – съотношение от 1.07 рамене към върхове в графа.

За разлика от София, в Пловдив индикаторът за дълбочина на мрежата обаче не може да улови разликите между централната част на града и квартал Столипиново. Старият Пловдив има множество малки криволичещи улички (част от тях без изход), които са унаследени от друга епоха. Това придава на централната част на града голяма дълбочина, сравнима с тази в доста изолираното гето.

Аксиална карта на сегмент от централната част на Пловдив, направена с Ајах

Аксиална карта на сегмент от квартал Столипиново, Пловдив, направена с Ајах

В два изследвани сегмента от центъра на града, граничещи с река Марица, средното топологично разстояние съответно достига 4.74 и дори 5.72 (най-голямото сред всички изследвани квартали). И в двата сегмента обаче топологията не е идентична с тази в Столипиново. На първо място мрежата на свързаност в централната част на града е значително по-гъста. Съотношението между рамена и върхове на графа на уличната мрежа в Столипиново е 1.07, което е белег за почти дървовидна структура, докато в централната част на Пловдив в двата разгледани сегмента имаме съотношения съответно 1.57 и 1.85. Това означава, че системата на гетото работи като дърво – има един ствол, с който са свързани по-големите клони, с тях по-малките и така до най-малкия филиз. Отделните клони нямат пряка връзка помежду си, а са свързани чрез ствола на дървото. Тази организация не е учудваща, имайки предвид, че изследваните гета общо-взето имат малко входи (стволове), те граничат от много страни с необитаеми или необлагородени терени без контакт с уличната мрежа.

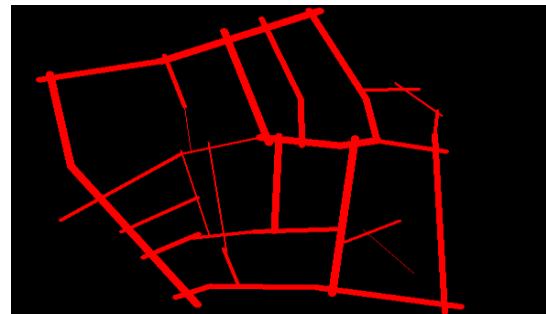
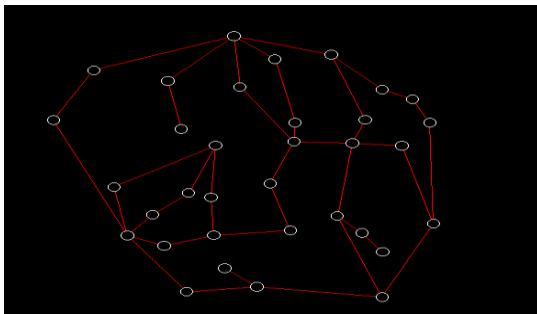
Централната част на Пловдив е достъпна от всички по големи пътни артерии. Този топологичен факт, в съчетание с други фактори, създава една от основните разлики между гетото и добре интегрирания градски район. В гетото има много малко външни хора, там почти липсва фигурата на минувача - човек, който не живее тук, а само минава, запътил се към друго място в града или към нещо интересно за него в самия квартал. Разбира се, минувачи няма, защото подходите към гетото водят само в самото гето и никъде другаде, а в него няма нищо интересно за външните хора – няма големи супермаркети, молове, кина, театри, бизнес сгради, институции, въобще няма никаква уникална търговска или обществена инфраструктура, която да привлече външни посетители. Това е топологичната част от обяснението за изолираността на гетото. То обаче се допълва и от психологически фактори. Дори там, където гетата по исторически причини са се оказали в центъра на града (американското inner city), минувачите предпочитат да ги заобикалят без в това да има топологична логика, например защото ги считат за опасни или просто се чувстват неуютно в среда, която има видими белези на упадък.

1.3. Достъпни и недостъпни места

В пространствения синтаксис достъпността и релативно понятие. Винаги става дума за достъпност *отнякъде*. Можем да допълним, че дори в общественото пространство винаги става дума и за достъпност *за някого*, така че по въпросите за достъпа социологията и други обществени науки имат с какво да допълнят чисто морфологичния анализ.

Мярката за достъпност, наричана още мярка за интеграция има точна математическа дефиниция. Мярката варира между 0 и 1 като по-малките стойности показват по-висока степен на интеграция. Мярката е силно зависима от размера на мрежата - по-големите мрежи изглеждат по-достъпни. В това има здрава логика, тъй като по-големите мрежи са често с повече връзки, с много повече възможности за избор на различни маршрути от едно място до друго и в крайна сметка – с много повече места, до които може да се отиде. Тук трябва да се има предвид, че мярката за достъпност е вътрешна мярка за конкретния анализиран сегмент, тя показва доколко местата в този сегмент са достъпни *едно спрямо друго*, т.е. доколко анализираната мрежа е *вътрешно интегрирана*. Като цяло мрежите, които са вътрешно добре интегрирани се оказват и много по-добре свързани с по-едромащабния контекст – с други мрежи в рамките на по-мощабни структури. Казвам като цяло, защото има и примери за обратното, а именно, че максимизирането на вътрешната интеграция води до максимизиране на външната сегрегация. При изследваните тук примери сегрегираността на гетото спрямо околното пространство не корелира с вътрешна интеграция на пространството, т.е. в категориите на пространствения синтаксис не се наблюдава *интензифициране на мрежата*. Гетата се оказват най-малко вътрешно интегрираните пространства. Единствено квартал Христо Ботев в София представлява известно изключение. Нека хвърлим един поглед първо към аксиалните карти и съответните графи на свързаност от София, където метриката за измерване на дълбочината вече даде много стабилни резултати.

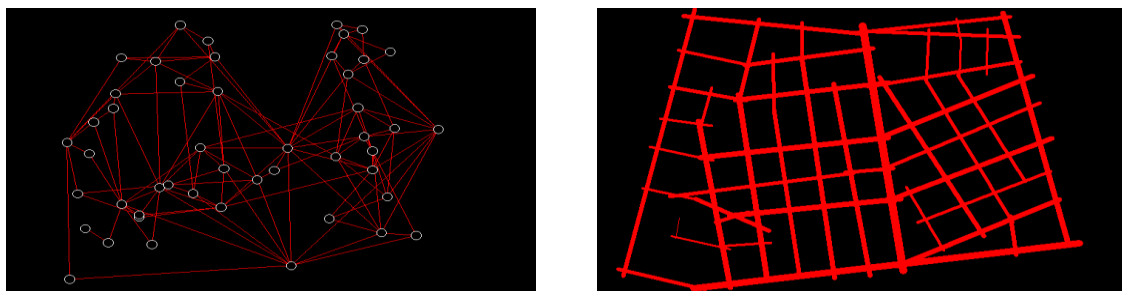
София, граф на аксиалната свързаност и аксиална карта на сегмент от квартал Факултета.

На горната графика е показан сегмент от квартал Факултета, който е с най-нисък показател за топологична достъпност (интеграция) от всички изследвани сегменти. На следващите графики е показан сегмент от центъра на София.

София, граф на аксиалната свързаност и аксиална карта на сегмент от централната част на града.

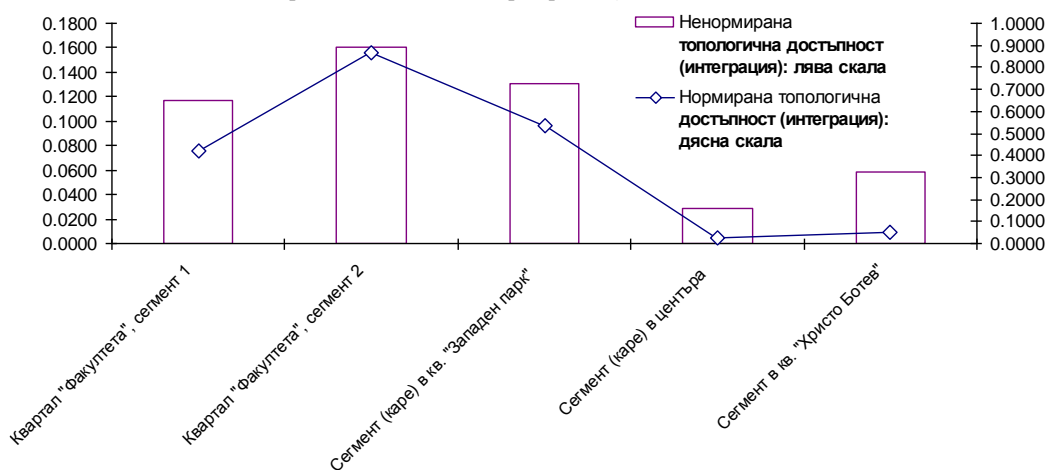

Ясно се вижда разликата в степента на свързаност. Подбраният сегмент от центъра на града наистина е по-голям, но претеглената мярка за достъпност показва, че разликата в степента на интегрираност е наистина много голяма.

Тъй като размерът на мрежите може силно да влияе върху нестандартизираните мерки за достъпност има нужда от стандартизиране на мярката за достъпност – т.е. от нейното претегляне спрямо размера на мрежата [Jiang/Claramunt, 2000]. Тази задача съвсем не е тривиална в математически план, поради което има няколко различни метода. В настоящия анализ е използван методът, предложен от Krüger [Krüger, 1989].

След нормирането данните за София отново дават много систематичен и очакван резултат. Степента на интегрираност на централната част на града е много по-висока, отколкото в гетата.

Ненормирана и нормирана достъпност на четири сегмента в гр. София (нормираната мярка на Krüger е умножена по 1000, за да бъде в сравним мащаб с ненормираната).

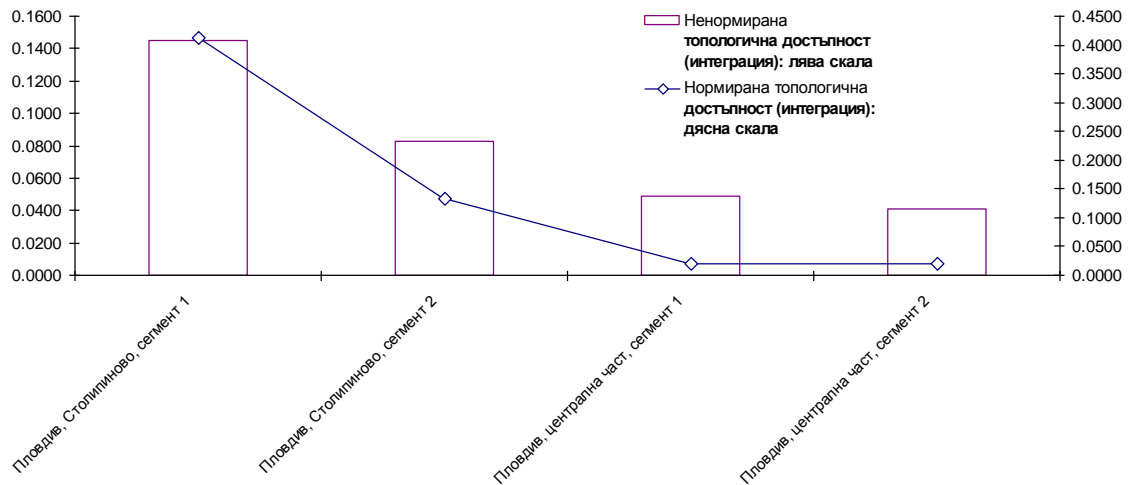

Допускам дори, че ако районите на града се подредят според мярката на тяхната топологична интегрираност, тази подредба ще е много близка до подредбата, направена на базата на социално-икономически показатели. Хубавото в случая е, че мерките на пространствения синтаксис не изискват толкова ресурси и усилия,

колкото набавянето на социално-икономическа информация на ниво район или квартал.

Както видяхме в случая с град Пловдив мерките за дълбочина не успяха да различат централните части на града от квартал Столипиново. Ако същото се окаже системно вярно и за други статистики, можем спокойно да обобщим, че сме намерили случай, в който пространственият синтаксис е безполезен при различаване на районите с ниско социално-икономическо развитие. Оказва се, че това не е така (виж следващата графика).

Ненормирана и нормирана достъпност на четири сегмента в гр. Пловдив (нормираната мярка на Krüger е умножена по 1000, за да бъде в сравним мащаб с ненормираната).

Мярката за достъпност безпогрешно идентифицира местата в Пловдив, които са по-добре интегрирани в сравнение с местата, които не са. Към Столипиново има подстъп на практика само от една посока, като от другите страни гетото е оградено от река Марица (без мостове) и от неизползвани терени. Единствената морфологична особеност, която на пръв поглед прави квартала малко по-интегриран вътрешно и с външния свят е дълбоко проникващият булевард „Ландос“. Но това не е достатъчно и централната част на града се откроява спрямо квартал Столипиново като изключително добре интегрирана среда. Разликите при нормираната мярка за достъпност са повече от шесткратни. Всъщност показателите за интеграция в центъра на Пловдив са същите като тези в центъра на София.

Анализът на синтактичните статистики в София и Пловдив показва, че те успяват да идентифицират гетата. Оказва се и че между строежът на пространството и социалните структури и процеси, които “се наслаждат” върху него действително има някакъв изоморфизъм. Техниките за откриване на топологични разлики все повече се усъвършенстват и дават все по-богата информация. Вече става възможно да се говори не само за определени метрични признаци, но и за цялостната тъкан на големи градски пространства и цели градове. На такова ниво на обобщение е възможно да се търсят прилики (сходна морфология) в текстурата на обитаваните райони и текстурата на социума (на социалните мрежи). Filho и Sobreira показват, че има възможности чрез анализ на различни фрактални текстури

на базата на сателитни снимки да бъдат идентифицирани с голяма точност районите с по-висока бедност (градските гета). Тези изследвания все още са в началния си етап. Струва ми се, че комбинирането на географска информация от карти и сателитни снимки с пространствено локализирана информация за индивиди и домакинства може да позволи приблизителното моделиране на определени социални мрежи.

В по-практичен план анализът подсказва, че може би трябва да преосмислим оценката си за значението на градското планиране за качеството на живота в гетата и за жизнената траектория на живеещите в тях. Нежеланието да се инвестира в обществена инфраструктура е една от основните причина за възникване и просъществуване на гетата. Гетото не може да изчезне чрез преместване на хора. Това само води до завръщане на емигриралите или до появата му на друго място в подобен или още по-неблагоприятен вариант. Гетото е на първо място болест на общественото пространство, която не може да бъде лекувана чрез права на собственост и грижовно стопанисване на частните пространства. Тя изисква промяна на самата тъкан, от която е изградено пространството на общо местообитание, свързана по колкото мистериозен, толкова и очевиден начин с тъканта на обществото.

2. *Genius Loci* – семантика отвъд синтаксиса

Методите на пространствения синтаксис имат своите ограничения [Ratti, 2004], произтичащи от силно формализирания подход. Колкото и да вярваме в структурния детерминизъм, самото ни битие на човешки същества ни подсказва, че в обяснителна схема трябва да има и нещо друго. Това другото е важно, дори когато високо равнище на агрегация се губи пред интерпретативната сила на структурните статистики. Местата едва ли могат да се опишат пълноценно само като структура на пространството, както твърдят теоретиците на пространствения синтаксис. Според Hillier „местата не са локални неща, а част от едромасщабни неща, които наричаме градове“. За да разберем местата, трябва да разберем града, като “функциониращ физически и пространствен обект” [Hillier, 2007:112]. Така жизнеспособността на едно място се оказва зависимо от маршрутите, които пронизват едромасщабната структура. Теоретиците на пространствения синтаксис си дават сметка, че става дума за “изучаване на недискурсивните страни на социалните процеси” [Hillier, 2007: 31], които обаче имат и дискурсивни страни. От човешка гледна точка мястото е натоварено със смисъл, то има своя семантика, която не може да бъде открита в морфологията му, така както смисълът на някакво езиково послание за конкретен човек не може да бъде открит в граматиката. Местата, така да се каже, имат свой „дух“ - това, което римляните са наричали *genius loci* (дух на мястото) и което в случая с гетата можем да наречем *daimon loci* (демон на мястото).

Мрежата от улици в един град не е само стерилно пространство на геометрични форми, колкото и голяма да е обяснителната сила на геометрията. Затова не е учудващо, че в рамките на самия пространствен синтаксис има опити да се върне идеята за специфичното привличане и отблъскване на местата [Stahle/Karlstrom, 2003]. Достъпността, според този разширен модел, не е само въпрос на топология, а

и на фина игра на привличане и отблъскване между места и хора, която между другото, също е податлива на формализация.

От топологична гледна точка гетото представлява затворен контур, от който е трудно да се излезе. Но дори, когато някои успее да го направи или някаква превишаваща социална или икономическа сила го изкара навън, винаги остава възможността той да се върне на по-късен етап от живота си. Времето, казва Hillier, също е аспект на пространството [Hillier, 2007:5]. Следователно, гетото може да има затворени контури и във времето. Хората се връщат, когато изглежда сякаш вече са се измъкнали от него.

В така наречената социология на мястото има една много красива дефиниция. Тя гласи, че “мястото е уникална позиция във вселената”. Очевидно вселената, за която става дума включва не само физическите измерения на местата, дори не само всички отношения и конфигурации от места. Част от нея са и всички значения и смисли, които местата имат за някого. В тази вселена местата, които въобще имат смисъл, не могат да не бъдат уникални.

ЛИТЕРАТУРА

- Грекова**, М. 2008. Кварталът като убежище: “Факултета” В: Грекова, М., В. Димитрова, Д. Кюранов, Н. Германова, Я. Маркова. 2008. *Ромите в София: от изолация към интеграция?* С., Изток-Запад.
- Якимова**, М. 2010. *София на простолудието (с тарикатско-български речник)*. С., Изток-Запад.
- Batty**, М., 2003. *A new theory of space syntax*. Working Paper 75, Centre for Advanced Spatial Analysis, UCL, London, 1.
- Carpenter**, А., Р. J. 2009. *Poverty and Connectivity: Crossing the Tracks*. Ref. 012, http://www.sss7.org/Proceedings/08%20Spatial%20Configuration%20and%20Social%20Structures/012_Carpenter_Peponis.pdf, 05.01.2011.
- Heye**, С., Н. Leuthold. 2005, 'Theory-based social area analysis: an approach considering the conditions of a post-industrial society', *14th European Colloquium on Theoretical and Quantitative Geography*, September 9-13 2005. *Tomar, Portugal*.
- Hillier**, W., J. Hanson. 1984. *The Social Logic of Space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillier**, В. (1988). „Against enclosure” in Т. Wooley (ed.) *Rehumanizing Housing*. Butterworth. London, 63-85.
- Hillier**, В. 2007. *Space is the Machine. A Configurational Theory of Architecture*, Vol. I, Space Syntax, 5.
- Jiang**, В., С. Claramunt. 2000. An integration of space syntax into GIS: New perspectives for urban morphology. *Transactions in GIS* 6, 295-307.
- Krüger**, М. 1989. On nod and axial grid maps, distance measures and related topics. *European Conference for the Representation and Management of Urban Change, Cambridge 28-29 September*. Unit for Architectural Studies, University College London.
- Latané**, В., Liu, J. (1994). The Intersubjective Geometry of Social Space. *Journal of Communication* 46(4), 26-34.
- Oh**, Ch., Hwang. (2006). A Study of Spatial Analysis using Space Syntax. *2006 ESRI International User Conference Proceedings*.
- Ratti**, С. 2004. Urban texture and space syntax – some inconsistencies. *Environment and Planning B: Planning and Design*, Vol. 31
- Soja**, E. 2009, La ville et la justice spatiale, *Justice Spatiale* 1, 35-44.
- Stahle**, А., L. Marcus, L. A. Karlstrom. 2003. *Place Syntax Tool - GIS Software for Analysing Geographic Accessibility with Axial Lines*.
- Vaughan**, L. 2005, The relationship between physical segregation and social marginalization in the urban environment, *World Architecture*.
- Vaughan**, L. I. Geddes. 2009. *Urban form and deprivation: A contemporary proxy for Charles Booth's analysis of poverty*. [Pre-publication article](#).
- Yoon**, С. 2009. Alternative Geometry for Space Syntax, Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium, Ref 133, 133:1-133:12, 11.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 103

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 103

**СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ЖЕНА МЕЖДУ ПУБЛИЧНОТО И
ЧАСТНОТО (1967 – 1973): ВИЗИИ, ПРОТИВОРЕЧИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИ
ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ**

(Анализ на Решението на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 г. *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество*)

САВИНА ШАРКОВА

Savina Sharkova. THE SOCIALIST WOMAN BETWEEN THE PUBLIC AND THE PRIVATE (1967-1973): VISIONS, CONTRADICTIONS AND POLITICAL ACTIONS DURING THE SOCIALISM IN BULGARIA.

Based on the analysis of a key document on the understanding of the BCP’s policies concerning women in the 1970s in Bulgaria – the decision *Increasing the Female Role in Building the Developed Socialist Society* (March 6, 1973) – This paper is an attempt to show the constant contradictions in the images and roles that the official ideology prescribes to women, and the constantly fluctuating boundary between private and public, in which women are placed, as the analysis is focused on the context of the actual creation of the above mentioned document. In the foreground are presented the actors partaken in the creation and implementation of the concept of *Increasing the Female Role in Building the Developed Socialist Society* to the final Decision of the BCP’s Politburo, represented by the leadership of the Committee of the Bulgarian Women and the editorial body of “The Woman Today” magazine. The paper analyses their ideological and political positions on the “official” leadership, as well as their positions as females, carrying the burden of the consequences of the Party’s policies on women and, on the other hand, it analyses the effects of these positions on the analyzed document and the nature of the policies it prescribes.

Рефлексията върху българския социализъм е неразделно свързана с рефлексия върху ролите на жените и политиките по отношение на жените в периода 1944 г. - 1989 г. Това е важно не само за разбиране на самото социалистическо общество, което в непрекъснатото си разгръщане е пресечено от проблема за мястото и ролите на жените през този период¹, но тази

---

¹ По въпроса за женската социализация през социализма в България виж докторската дисертация на Елена Стойкова *Социално конструиране на женските роли през социализма в България (Женска социализация през примера на социалистическите буквари)* [Стойкова, 2007].

рефлексия има особен смисъл и за зараждащото се поле на изследвания на жените и изследвания на пола в България. Това би дало плътност на тези изследвания, които в последните двадесет години след края на комунистическия режим разделят предмета между периода преди 9-ти септември 1944 година, като легитимен за съществуването на феминистко движение в България и актуалния постсоциалистически период. Сякаш има 45 годишно прекъсване в българската история, един исторически вакуум, който не предполага научен интерес. Мислейки през Бурдийо, доколкото зараждащото се поле на изследвания на пола трябва да извоюва своята автономност спрямо академичното поле като цяло и спрямо полето на социалните науки в частност, ключово условие е предметът да бъде изследван в неговата цялост и многообразие, за да може да се осигури многообразие на вътрешните на полето гледни точки към предмета. Това е предпоставка изследванията на пола и изследванията на жените в България да се превърнат в залог за вътрешни академични борби за легитимност на актьорите, които са заинтересовани от съществуването на това поле.² В този смисъл липсата на изследвания върху социализма и жените се явява един от основните симптоми за изоставането на изследванията на пола в България, доколкото липсва за-интересованост предметът да бъде изследван в неговото разнообразие³.

В тази статия ще бъде подложен на анализ един ключов за разбирането на политиките по отношение на жените през 70-те години в България документ - *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество*, Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 година. Той е ключов не само защото поставя рамките на новото социалистическо конструиране на категорията Жена през единството на женските роли – Ролята на жената [Стойкова, 2007:156], но и защото този документ съдържа в себе си историята на поредица от социални и политически действия, зад които стоят позиции и визии за женските роли в социалистическото общество, които са колкото лични, толкова и идеологически обусловени.

Това е един документ, който отчасти е анализиран от Елена Стойкова в докторската ѝ дисертация *Социално конструиране на женските роли през социализма в България (Женска социализация през примера на социалистическите буквари)* [Стойкова, 2007:156-159], анализ, който не е централен за нейното изследване, а задава контекста на предмета ѝ. По такъв начин, документът е разгледан през неговата социализационна и нормативна функция по отношение на женските роли. И именно поради факта, че този анализ има контекстуализираща функция по отношение на предмета, той няма как да положи самият документ в неговия собствен контекст, защото това би излязло извън рамките на нейното изследване.

---

² За характеристиките на „полето“ виж [Бурдийо, 1993].

³ Важно е да се отбележи, че от 3-4 години започват да се появяват разработки по темата, което не трябва да остане изолирано в българската социална наука. Тук визирам цялостната работа на Елена Стойкова, асистент към катедра Социология на СУ, свързана с женските роли и образователните програми през социализма, както и изследването на Вероника Димитрова, докторантка към катедра социология на СУ, върху списание „Жената днес“.

В рамките на тази статия Решението от 1973 г. ще бъде положено в контекста на неговата историческа произведеност, като ще бъде анализиран пътя, по който минава този документ до своя краен вариант през 1973 г. Така статията ще се опита да бъде пресечна точка на визията, която стои в основата на този документ, предложенията за политики и политическите действия по приемането им., като визията често се явява едновременно изходна предпоставка и легитимация на тези политики. В този смисъл документът ще бъде разглеждан като политически документ, съдържащ в себе си определени политически предложения за промяна на определена социална реалност. В него анализът на позициите на актьорите, които стоят зад изработването и приемането на този документ е съществено за разбирането на неговия характер. А това са именно членовете на ръководството на Комитета на българските жени (КБЖ) през този период и на редколегията на списание „Жената днес”. Именно те го изработват и прокарват по етажите на ЦК на Партията, за да бъде превърнат в официален партиен документ на Политбюро на БКП. Един подобен подход на анализ ни помага да избегнем риска от разглеждането на този текст като изразяващ непосредствено визията на Партията по отношение на женските роли и политики. Така че, обръщайки се към една социална история, която се връща към позициите на актьорите, които правят възможна тази история, би ни позволило да деконструираме митовете около социалистическата идеология за Жената.

Но, за да може социалната история на институциите да деконструира митичните фигури на институционалната история, трябва постоянно да се връщаме *възможно най-близо* до индивидуалните социални истории, които ни позволяват да реконструираме социалният смисъл на „инвестирането” в институцията, и в същото време да се изяснят опосредяванията, през които институционалните проекти добиват плътност. Ако това е „същата история, която обитава хабитуса и хабитата”, както се изразява Пиер Бурдийо, анализът на социалните функции на една институция е неразделен от анализа на агентите, които дават живот на тази институция [Muel-Dreyfus, 1983:10].

В този смисъл, с полагането му в контекста на неговото изработване крайният вариант на Решението от 1973 г. няма как да бъде разбран, ако не бъдат разбрани противоречията, които стоят зад позициите на тези, които са го изработили. Тези позиции са в двойна подчиненост – от една страна като жени в дома и семейството в опозиция на професионалната им активност и от друга страна като имащи отношение към политическия живот на страната по отношение на властта. Но тази им позиция им позволява една трезвост по отношение на господството [Lagrange, 2003], която ги води към активно политическо действие, разбира се в рамките на правилата, установени от политическата система в България, от която самите те са част.

От своя страна този документ се вписва в логиката на общия модернизационен стремеж, който е един от движещите механизми на социалистическото общество. Тук този стремеж не е просто резултат от господстващата партийна идеология, но и от самия Комитет на българските жени и се проявява в няколко направления. На първо място, той се опитва да постави границите между публично и частно, между които Жената флукутира непрестанно. Рефлектирайки върху процесите на ускорената индустриализация

и урбанизация в българското общество и икономика, този текст изразява промяната в границите между публично и частно, които се явяват изключително противоречиви, и от своя страна се опитва да еманципира Жената и семейството от традиционно патриархалното. На второ място, модернизационният смисъл на този документ идва от самия стремеж за демократизация на управлението, принцип, който стои в основата на решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1968 г., посветен на развитието на системата за управление на социалистическото общество, от който КБЖ с действията си на политическо ниво се опитва да се възползва. Това са и двата смисъла на Решението, които ще бъдат анализирани тук – първият е въпросът за визиите за Жената, които стоят в основата му, а вторият за социалното/политическото действие в рамките на комунистическия режим.

Изводите в тази статия са изведени на основата на анализа на Решението от 1973 г. *За издигане ролята на жената в развитото социалистическо общество*, както и от предхождащите го два проекта - *Концепция за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка*, изработена от КБЖ в своя първоначален вариант през 1971 г. и като втори вариант през 1972 г., също така и изказвания и документи, които съпътстват двата варианта на концепцията и крайното Решение от 1973 г. Мемоарният очерк на Мария Динкова „Страсти по великата женска революция” дава много от фактите около изработването на този документ, както и проведените в рамките на изследването интервюта с членки на ръководството на Комитет на българските жени в периода 1967 г.-1975 г., които пряко са участвали в изработването на политиките по отношение на жените в България през този период.

Решението *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество* като резултат от целенасочено политическо действие

Както беше казано по-горе решението *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество* има своите исторически предпоставки, които се коренят не само в настъпилите социално-икономически промени вследствие на процесите на модернизация на българското общество и икономика, които пряко засягат положението на жените в общественото производство и възпроизводство, но и в актьорите, които правят възможно съществуването на това решение. И ако това е документ подписан от Политбюро на БКП, то тези, които реално стоят зад това решение, са ръководството на Комитет на българските жени и редакцията на списание „Жената днес”.

Историята на Решението от 1973 г. започва в периода 1966 г.-1967 г., когато множество фактори оказват влияние за узряването на идеята за конкретни политики, насочени към жените в България.

Вследствие от ускорената индустриализация и урбанизация в страната, които водят до масово навлизане на жените в общественото производство „младото поколение на социализма се автономизира, получава образование, професионални възможности и по този начин семейството (и децата) като субективно значими цели стават все по-проблематични” [Стойкова, 2007:153-

154]. От друга страна са налице по-бавни темпове на модернизация в българското семейство и в сферата на общественото производство и услугите, които като резултат водят до ясно оформяща се демографска криза – от 25,2 % през 1950 г. нивото на раждаемостта достига до 15,3 % през 1965 г.

Също така след закриването на Българския народен женски съюз през 1950 г., работата сред жените е разделена между Женските комисии към Националния съвет на Отечествения фронт (НС на ОФ), които отговарят по въпросите на бита, битовата култура и идеологическото възпитание, ЦС на Профсъюзите, който се занимава с професионалните проблеми на жените и Комитет на българските жени, чиято дейност се концентрира изключително върху международната дейност на българските жени. Т.е. в този момент не съществува единна организация, която да има поглед към проблема в неговата цялост и която да е в състояние да направи конкретни предложения.

Инициативата всъщност е подета в редакцията на списание „Жената днес“, което е и официалният орган на КБЖ⁴. По това време главен редактор е Соня Бакиш, която едновременно с това е и член на бюрото на КБЖ. През 1966 г. тя поставя въпроса за функциите на комитета пред неговото ръководство, което в този период е съставено главно от жени, участвали в „героичните борби“ на Партията преди 9-ти септември 1944 г. (като Рада Тодорова и Цола Драгойчева). Последните защитават идеята, че с идването на БКП на власт и изравняването правата на двата пола, женският въпрос е решен.

„Соня взе думата и в разрез с обявения дневен ред повдигна въпроса за функциите на комитета. Всъщност това бе една обвинителна реч срещу тази обществена структура, която – както се изрази тя – „виси във въздуха“, не върши никаква работа, свързана с проблемите на жените в страната и не си дава труд да знае какво става в реалността” [Динкова, 2003, а :26].

В редакцията на списание „Жената днес“ по това време са Пенка Духтева, която пише по въпросите на бита, Невяна Абаджиева, по въпросите на селските жени и Мария Динкова, която започва едновременно с това кариерата си на социолог.

През юни 1967 г. на първа страница на списанието е публикувана критична статия, озаглавена „Да отменим „втората смяна!“, която открито критикува домашния труд (като втора смяна) през резултатите на една анкета върху бюджета на времето на работещите жени. Анкетата показва, че жените имат средно по 5 часа всекидневен домашен труд след приключване на работния ден и е критика към неразвитостта на обществените услуги в съответствие със заетостта на жените в общественото производство.

„Едно социалистическо общество не може да допуска половината от неговите членове да изпитват сериозни и понякога непреодолими затруднения в стремежа си към обща култура, към по-висока професионална квалификация, в своите педагогически и семейни задължения. То не може да позволява преодоляването на тези трудности да става често пъти с цената на големи лични жертви и усилия.” [Да отменим втората смяна на жените!, 1967].

---

⁴ КБЖ като обществена организация не се ползва от държавна субсидия през целия период на съществуването си и всъщност официалното му издание – списание „Жената днес“ – е основно перо в неговият бюджет. Комитетът всъщност е на издръжка на списанието. Двете структури са взаимосвързани не само идейно, но и финансово.

От друга страна, по същото време в Политбюро на Партията се прокрадва идеята за промяна на ръководството на КБЖ. Причините за това могат да бъдат търсени както в посока на тенденцията за подмяна на ръководствата на обществените организации, тръгвайки от принципа да не се създават условия за силни обществени организации, които могат да противостоят на властта⁵, така и като реални действия, вследствие на осъзнаване от страна на партийното ръководство на задаващата се демографска криза. Такова осъзнаване има и то е в духа на вече поставените година по-рано проблеми.⁶ То се вижда с приетите през 1968 г. *Указ за насърчаване на раждаемостта* и *Семеен кодекс*.

Така или иначе на 17 май 1967 г. на конгрес на НС на ОФ, Елена Лагадинова е избрана за негов секретар⁷, който трябва да отговаря по въпросите на жените и с това да бъде подготвена за бъдещото си избиране като председател на Комитет на българските жени, което става факт на 24 септември 1968 г.

Така налице е, от една страна, редакцията на списание „Жената днес“, където се проблематизира положението на жените в обществото и демографския срив и, от друга страна, задаващото се ново ръководство на КБЖ, начело с Елена Лагадинова, която въпреки, че тепърва навлиза в тази проблематика, приема тези идеи като своя лична кауза, за която започва да работи. По това време тя има зад гърба си „благословията“ на Тодор Живков, има символната легитимност да бъде най-младата партизанка в България, има легитимността на науката, като научен сътрудник към Института по генетика и селекция към Селскостопанската академия, има и стратегически поглед към властта. Още преди встъпването си в длъжност като председател на КБЖ, в съответствие с приетия *Указ за насърчаване на раждаемостта* от 1968 г., забременява с трето дете, с идеята да бъде легитимна нейната позиция пред Партията във връзка с исканията, които КБЖ подготвя.⁸

Така вследствие на сътрудничеството между списание „Жената днес“ и бъдещото ново ръководство на КБЖ се предприемат няколко ключови стъпки, които водят до появата на Решението от 1973 г.

На първо място, това е промяна в статута и правомощията на Комитет на българските жени, замислена преди Националната конференция от 23-24

---

⁵ Добър пример за това са съществуващите по това време номенклатурни списъци, които включват наред с директорите на предприятия и председатели на окръжните комитети на Партията, ръководителите и работещите на щат в обществените организации, които, веднъж попаднали в този списък, нямат право да избират къде да работят и кога и как да напуснат. Това се решава от висшето ръководство на БКП.

⁶ Въпросът за това дали поставянето на проблема тръгва от КБЖ и сп. „Жената днес“ или самото партийно ръководство вече го осъзнава като такъв остава неясен за изследването до момента и поради това няма да бъде дискутиран тук.

⁷ За това как точно се случва това самата тя разказва, че на 6 юли същата година се среща с Тодор Живков на изслушване, поискано от самата нея, за да изложи вижданията си „какво трябва да се направи, за да има ефективност с внедряването на науката. Да се види кои са ония бариери, какви са ония пречки на пътя на развитието, които трябва да се преодолеят“ [Лагадинова, 2006], защитавайки позициите на Института по генетика и селекция към Селскостопанската академия, където по това време е научен сътрудник. На 16 май, тя е извикана в ПБ на БКП, където е информирана, че ще бъде избрана за секретар на НС на ОФ и на 17 май това става факт.

⁸ Това е едно съзнателно стратегическо решение, за което свидетелства самата тя в проведените две интервюта с нея през 2006 г. и 2008 г. Виж също [Динкова, 2003,б: 41].

септември 1968 г., където се избира новото ръководство на Комитета. Ключов за това се оказва проведеният същата година Юлски пленум на ЦК на БКП, на който се разискват въпросите за усъвършенстване на системата за социално управление в страната и засилване на научния подход в управлението. Именно на този пленум бъдещото ново ръководство на Комитета успява да включи в крайните решения текст, който засяга тази промяна. Така наред с Отечествения фронт и Профсъюзите, Комитетът на българските жени е третата обществена организация, която е вписана в решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1968 г.

„Решително да се подобри работата на партията сред жените, да се осигури по-правилно организационно и политическо ръководство на *движение на жените* и да се повиши тяхната роля в управлението на нашето общество. За целта в системата на Националния съвет на Отечествения фронт да се създаде *Комитет на българските жени* като единно, самостоятелно ръководство за работа сред жените.” [Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата за управление на нашето общество, 1968:45].

По този начин КБЖ е легитимно обявен за единен орган, който ще осъществява работата сред жените и който още повече трябва да повиши ролята си в управлението на обществото в духа на принципа за демократизация на обществото, заложен в Юлския пленум от 1968 г. Това е ходът, чрез който се легитимира неговата нова позиция.

На второ място, отново в духа на решенията на Юлския пленум, вече новият Комитет на българските жени, започва да прилага научния подход в управлението, за да обоснове научно новото социално положение на Жената и политиките, които трябва да се предприемат за разрешаване на кризата, настъпила от него.

През 1969 г. КБЖ, сп. „Жената днес” и Държавно управление за информация при Министерски съвет⁹ провеждат мащабно изследване, озаглавено *Жената в производството, обществения живот и семейството*. Анкетната карта съдържа 69 въпроса и е приложена към извадка от 16 хиляди жени. Въпросите се отнасят за сферата на обществения труд, обществената и политическа активност на жените и семейството и домашния труд. На основата на данните от това изследване е изработена *Концепцията за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка*.

По същото това време се създава и проблемна комисия към БАН *Жената в условията на развитото социалистическо общество*, която трябва да координира и насочва научните изследвания към проблемите на женския труд, брака, семейството, възпитанието на децата и да следи за присъствието на тази проблематика в изследванията, провеждани от различните институти на БАН. Председател на тази комисия е Росица Гочева, научен сътрудник към Икономическия институт и едновременно с това член на бюрото на КБЖ. Тази комисия още веднъж ще служи на КБЖ за научното обосноваване на предложените от него политики.

На трето място, в континуитет с вече стартиралата работа по изработване на Концепцията, КБЖ си осигурява официалната „благословия” на първия

---

⁹ Сегашният Национален статистически институт.

ръководител, като вписва в изказването на Тодор Живков пред Десетия конгрес на ЦК на БКП от 1971 г. идеята за тази концепция и базовият принцип, от който тя тръгва и който ще легитимира цялостния процес на нейното изработване и налагане, а именно „майчинството като социална функция”.

„Навлязла широко в производството, нашата жена се оказва много повече трудово ангажирана от мъжа. Наложително е на базата на цялостна научна концепция за мястото и ролята на жената в социалистическото общество да се започне осъществяването на широка програма от мероприятия, които да създават най-добри условия, за да може жената да изпълнява своите високоблагородни функции на майка и заедно с това да участва в трудовия процес, да расте професионално и духовно, да утвърждава своето място и роля в ръководството на обществото.” [Решенията на X конгрес на БКП, 1971:3].

„Майчинството е високоблагородна социална функция на жената.” [пак там: 4]

Така, през 1971 г. на базата на резултатите от проведеното през 1969 г. изследване е изготвен първият вариант на *Концепцията за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка*. Този вариант е изготвен в редакцията на списание „Жената днес” от Мария Динкова и Пенка Духтева. Едва след Десетият конгрес на ЦК на БКП започва официалното изработване на тази концепция, което води до нейния втори вариант през 1972 г. Той, от своя страна, е изработен от КБЖ, в лицето на Мария Динкова и създаденият по това време Съвет за възпроизводство на човешките ресурси, в лицето на Чавдар Кюранов (съветник в Съвета¹⁰) и Пеко Таков (негов председател)¹¹. Това е и вариантът депозиран в ЦК на БКП, който след редакции, до които КБЖ не е имал достъп¹² излиза като решение на Политбюро *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество* от 1973 г.

Позициите на актьорите (КБЖ и „Жената днес”)¹³, участвали в изработването на Решението от 1973 г. могат да бъдат обобщени в няколко насоки.

На първо място, има едно ясно изразено осъзнаване на модернизационните процеси в българското общество, които дублирани от виталността на патриархалната традиция, водят до промяна в социално-икономическото положение на жените в България. Това е рефлексията върху проблема за „втората смяна” (за двойната трудова активност на жените), който, комбиниран със не дотам бързите темпове на модернизиране на сферата на услугите и инфраструктурата, свързана с майчинството и детството, водят до невъзможност за по-голяма професионална изява на жените, до намаляване на възможностите за квалификация и преквалификация, както и рязкото

¹⁰ По същото време Чавдар Кюранов е и експерт и съветник на Тодор Живков.

¹¹ За повече детайли по сътрудничеството между КБЖ и Съвета по възпроизводство на човешките ресурси, както и по самото написване на концепцията виж [Динкова, 2003,б:42-43].

¹² Единствено Пеко Таков, който по това време заема поста на зам.-председател на Държавния съвет успява да проследи за запазването най-общо на целостта на предложенията в концепцията преди тя да излезе като решение от 1973 г. [Динкова, 2003,б: 43].

¹³ За целите на този текст приемам тази позиция като единна, доколкото КБЖ и „Жената днес” са актьорите, които стоят зад това решение. В този текст няма да бъдат анализирани вътрешните конфигурации в комитета и списанието.

намаляване свободното от труд време. Тези проблеми в тяхната съвкупност в крайна сметка, резултат в същността за режима проблем за срива в раждаемостта, който проблематизира самото възпроизводството на социалистическото общество. Това осъзнаване е лично изживяно от самите участници в този процес и то е личната им легитимацията за политическо им действие.

„Аз дойдох в интересно време. В смисъл време, когато благодарение на научно-техническия прогрес, този прогрес даде възможност за интегрирането му в обществения труд. Защото, интегрирайки го в обществения труд, това поражда сериозни проблеми и задачи на управляващите. А именно, защото жената, за разлика от мъжа, трябва да възпроизведе – нацията и работната сила, да съчетае майчинството със своята активна дейност, ако искаш да бъде тя активен обществен субект, да бъде съзидател, нали, на материални и духовни ценности, да бъде считана за равноправен член на обществото.

Тридесет години съм теглила, това какво, на главата ми са все, със инфраструктура и си казах купувах картофи, моркови и това, докато ги изчистиш, всичките тези тежести на бита, задълженията ти като съпруга, като майка, като снаха и прочие и амбициите ти, желанието ти да се реализираш. Чувствайки, както се казва на плещите си, това тегне.” [Лагадинова, 2006].

„И старите революционерки смятаха, че са решили женския проблем веднъж завинаги. И дойде нашето поколение, изпитало на гърба си направеното и видя, че има нови проблеми, които са породени от новото социално положение на жените.” [Динкова, 2008].

От друга страна, самото политическо действие е осъзнато и се легитимира през проблема за възпроизводството на обществото като обществен проблем. Така проблемите на Жената са проблеми на обществото и следователно на политическото управление.

„Това е същината. Трябва да ви кажа, че много трудно се разбира така същността, за какво става дума. Та така и за жените, все се казва, че жените нямат проблеми. Нейният проблем е да бъде обичана, да бъде уважавана, да бъде една щастлива майка. Но за да стане това, обществото вече не може да се развива ефективно при положение, че половината от работната сила са жени, а в структуро-определящи отрасли на икономиката са и повече от половината. Фактически с нерешаването на тези въпроси, тя постига своето, но го постига за сметка на нещо друго, което изостава. Това е напрежението, няма време да прочете един роман и прочие. И затова тука обществото има да решава проблеми. Те са проблемите на жената. Това 20 години им го вкарвахме в главата!” [Лагадинова, 2006].

Тази двойна легитимация – през „частно-женския” и обществения интерес намира израз в предложените концепции от 1971 г. и 1972 г. и в крайното Решение от 1973 г. Така визиите, които стоят зад идеите за майчинството, за участието на жените в управлението, за професионалната им активност могат да бъдат видени като предпоставка, но и като легитимация на действията на актьорите.

На второ място е налице едно осъзнаване на средствата, които правят възможно разрешаването на така осъзнатата от актьорите криза. В КБЖ и в списание „Жената днес” имат реална визия за властта и за това, което може да

се направи в рамките на съществуващото управление. Дори започвайки с легитимацията през Ленин: „Затова пък Ленин има една постановка – че най-добри решения на нерешените въпроси може да предложи този, който си ги носи на плещите.” (Лагадинова, 2006), но най-вече с едно изучаване на възможностите за „пробив” в системата и използване на самите постановки на Партията, за да могат да впишат легитимно собствените си действия в тях. Това ясно се вижда с решенията на Юлския пленум от 1968 г., който служи за легитимация на функциите на новия КБЖ през 1968 г. и е експлициран в доклада на Елена Лагадинова пред учредителната Национална конференция на българските жени през 1968 г. [Национална конференция на българските жени 1969:17-37]; Решенията на Десетият конгрес на БКП от 1971 г. от своя страна легитимират бъдещото приемане на вече изработената от КБЖ и списанието „Жената днес” *Концепция за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка*. Подобна легитимация се появява и на индивидуално ниво, когато раждането на трето дете става достатъчно условие за утвърждаване на една или друга позиция.

И в същото време, отново в духа на решенията на Юлския пленум от 1968 г., където се издига идеята за поставяне на управлението на научни основи, КБЖ и списание „Жената днес” имат съзнанието за науката като легитимно средство, като пътят за постигането на тези политики.

„Значи и това нещо като се записва [в решенията на Юлския пленум] и то даде изходните позиции за разгръщане на широка дейност. Но сега, за да предлагаш политика, щото почваме да изпълняваме постановките нали, за да предлагаш политика ти трябва да си наясно с картината, със степента на развитие. Значи за това нещо се интегрира науката.” [Лагадинова, 2006].

В логиката на целия този процес излиза на преден план идеята за модернизация на управлението. Тази модернизация всъщност се основава на заложената в Юлския пленум от 1968 г. принцип за демократизация на управлението с даването на по-големи възможности за участие в управлението на обществените организации. И колкото и фиктивно заявена да е тя, пътят, по който разглежданият тук документ минава – от зараждането си като идея до приемането му като официален документ на Политбюро на ЦК на БКП – показва, че при определени условия и лични усилия вътрешните потенциали на системата позволяват принципът за демократизация да бъде използван, когато го има знанието как да стане това.

„С *трябва* никой държавник няма да се убеди, или официални структури на управлението. Така че, подготовка, степенуване на тези нужди на обществото и да кажеш *как да се направи*.” [Лагадинова, 2006, курсив мой].

Противоречия и тенденции във визиите за Жената майка, производственичка и общественичка – Жената между публичното и частното.

Както вече беше казано, първата *Концепция за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка* от 1971 г., е заключителният доклад на проведеното през 1969 г. изследване *Жената в производството, обществения живот и*

семейството. В една първа част той представя резултатите от изследването, а във втората част дава предложения за предприемане на конкретни мерки за разрешаването на констатираните проблеми. Вторият проект на Концепцията от 1972 г. изглежда противоречив спрямо първия, доколкото съдържа логиката на първия и на самото изследване, като аргументира много по-детайлно предложенията, но тъй като той се появява след Десетият конгрес на Партията, той вече носи визията за Жената през нейната функционална природа. Крайното решение от 1973 г. е много близко по структура до Концепцията от 1972 г., но в него е премахната конкретиката на предложенията и е добавен смисъл на някои предложения в съответствие с господстващата идеология. Като цяло и трите документа се опитват да положат публичното и частното в някакви граници.

На следващите страници, мислейки ги през техния контекст тези три документа ще бъдат анализирани през средствата, чрез които те са аргументирани и през средствата, чрез които те аргументират позициите на актьорите, които стоят за тях.

Участие на жените в общественото производство и майчинството като социална функция на Жената.

Визията за Жената, която стои в основата на тези три документа е различна. Както отбелязва Стойкова в анализа си на Решението от 1973 г. „Новата социалистическа категория Жена се конструира като абстрактна категория на човешката природа, в която полът е функционална характеристика. Женските функции са обективно определени, проблемът е в тяхното *хармонично* съчетаване в различните социални пространства.” [Стойкова, 2007: 156-157], това съвсем не е визията, която стои в основата на първия проект. Майчинството и в него е основна женска функция и то може да бъде открито имплицитно в текста, но то не е функционално по отношение на режима. То не е цел на изследването и все още не е натоварено с онзи аспект на „майчинството като социална функция на жената”, който ще легитимира в бъдеще предложената концепция, още повече, че и самият текст не говори с езика на функционалността. Този документ, анализира поставените проблеми от изследването, свързани най-вече с труда, квалификацията и равенството между половете. Тук идеалът за равенство е марксистко-ленинския принцип за равенство между двата пола:

„Главното условие за социалното освобождаване и издигане на личността на жената е включването ѝ в общественото производство. Този принцип на марксистко-ленинската теория е органично вплетен в политиката на БКП. През шестата петилетка *трябва* да продължим прилагането му по посока на достигане естествената граница на женската заетост, *като се имат предвид* майчинските функции на жената и *необходимата* за страната степен на раждаемост.” [Концепция, 1971:116, курсив мой].

Придържайки се към марксистко-ленинския принцип за освобождението на Жената, „*трябва*” е по отношение на заетостта, майчинските функции на жената са фактор, който оказва влияние върху следването на този принцип, а раждаемостта е необходимост за общественото възпроизводство.

Трудовата заетост на жените е първостепенна задача. Едва когато Жената работи, обществото трябва да поеме грижите за майчинството, за да може тя да ражда и да отглежда деца.

„Следователно необходимо е да се признава майчинството като социална функция, принцип залегнал в чл. 72 от нашата нова конституция.” [Концепция 1971:101]¹⁴.

Признаването на принципа на майчинството като социална функция е и основен проблем пред създателите на тези три документа. Той е пътят за постигане на политиките, които те предлагат, той е пътят на спазване на марксистко-ленинския принцип за равенство. В този първи проект той вече е поставен като задача и както беше отбелязано по-горе, този принцип намира място и в доклада на Тодор Живков пред Десетия конгрес на БКП от 1971 г., с което той вече е официално легитимиран. Така езикът за женската функционалност се превръща в официално легитимен език. Той става функционален за постигането на исканите политики.

От друга страна, точно защото е налице една стратегия за прокарването на решения, която намира своето основание в науката, а в същото време науката служи за легитимация на концепцията и последвалото решение, това двойно легитимиране на концепцията, първо научно и след това чрез научното и политическо, всъщност трябва да подчини визията за Жената на научния и на политически валидни език в този период. Така Жената е видяна като обект на изследване през нейната научна обосноваване на политическата/социалната ѝ функционалност.

По такъв начин майчинството като социална функция на Жената се превръща в пресечна точка на целия втори проект и крайното решение – пресечната точка между публичното и частното. Вторият проект, който всъщност е вариантът, подготвен за депозиране в ЦК на БКП, е ясно структуриран в логиката на публично и частното, което е структурата и на крайното решение. Публичното е сферата на труда и участието на жените в управлението, частното е съсредоточено в семейството, което е рамката на „жената – майка”, „жената – домакиня” и „жената – съпруга”.

Трудът и тук остава изходната предпоставка за равенството между половете. Той е първостепенният проблем, с който всяка политика по отношение на жените трябва да се започне. И както в първия проект, така и във втория проблемите, върху които трябва да се насочи вниманието са степенувани в реда – труд, възпроизводство, семейство.

„Вниманието следва да се насочи към проблемите, свързани с:

- Участието на жената в обществения трудов процес
- Ролята на жената при възпроизводството на нацията
- Мястото и ангажиментите на жената в социалистическото семейство.”

[Концепция, 1972:6].

Майчинството не е първостепенен проблем, то става такава в крайното решение, където застава преди участието на Жената в обществения трудов процес.

Така, че във вторият проект трудът е този, който дефинира границата между публичното и частното. Майчинството се явява само свързващото звено между

---

¹⁴ „Жената-майка се ползува с отделна защита в трудово отношение. Държавата полага особени грижи за майката и детето, като основава родилни и детски домове, детски градини и диспансери, осигурява на жената отпуск преди и след раждането при запазване на заплатата ѝ и ползуване от безплатна акушерска и медицинска помощ.” [Конституция на НРБ, 1971: чл. 72]

тях, защото то е публичен и частен интерес, то размива границите между публичното и частното.

„Трудовата заетост на жената в социалистическото общество е многостранна. Като обществена трудова заетост на жената се признава нейното участие в обществения трудов процес. Социалистическото общество зачита като обществена трудова заетост и изпълнението на майчинската функция за определен период. Обществено заета е и жената в периода, когато получава необходимата образователна и професионална подготовка.“

Трудовата заетост на жената в домакинството и личното стопанство е частна.

В развитото социалистическо общество трябва да се получи оптимално за условията и за развитието на жената като личност съотношение между трите форми на обществена трудова заетост на жената, като в същото време се намали до минимум частната трудова заетост.“ [Концепция, 1972:7].

Както отбелязва Елена Стойкова „Там, където дейността на жената не може да се легитимира с обществените функции, женската функционалност се трансформира в *задължение*, което не само може, но и трябва да бъде обект на промяна (*облекчаване*)“ [Стойкова, 2007:157]. Това твърдение е напълно в логиката и на този анализ, но превръщането на домашния труд в задължение е нюансирано от базовата предпоставка за обществения труд като път за женска еманципация, доколкото „частната трудова заетост на жената“ е пречка пред разгръщането на нейната „обществена трудова заетост“, т.е. по отношение на възможностите за професионално развитие на жените и за „цялостното им разгръщане като личности“. И двата проекта показват една голяма чувствителност по този въпрос, разглеждайки го през бюджетите на времето, което жените отделят в домашния и в обществения труд. От друга страна, именно защото домашната активност не е от обществен интерес, тя няма как да бъде функционална за самите актьори, които го поставят като проблем, и следователно не може да служи като легитимация на предложените политики. Следователно бидейки пречка, тя може да бъде единствено ограничавана.

Същото отношение откриваме и във визията за майчинството, когато то е разглеждано като част от частното в раздела на концепцията за семейството. Т.е., когато не е социална функция на Жената, тогава то е задължение, което обременява спрямо обществената ѝ ангажираност в труда.

„Майчинските функции на жената в обществото изискват значителен разход на физическа и умствена енергия, ангажират голяма част от времето ѝ. Те обременяват жената.“ [Концепция, 1972:22].

Затова майчинството трябва да бъде част от обществения интерес, за да не обременява основната дейност, която прави възможна еманципацията на Жената – обществения труд. Тази визия пронизва набелязаните проблеми за решаване от обществото във връзка с изпълнението на женската функционалност. И там само като проблем от обществен интерес, майчинството може да бъде задължение.

„За да се осигури най-добро за жената и за обществото изпълнение на майчинските функции през етапа на изграждане на развитото социалистическо общество, следва да се разрешат няколко сложни и взаимно свързани проблеми.“

Първият проблем е да се подготви девойката за изпълнение на майчинската функция, да се счита тази функция като своя жизнена необходимост и като обществено задължение.” [Концепция, 1972:23].

„Вторият сложен проблем е опазването на здравето на майката и детето по време на бременността, раждането и кърменето на детето.” [Концепция, 1972:24].

„Третият проблем е регулирането на раждаемостта по време и брой по такъв начин, че да се осигурят най-добри условия за възпроизводство на населението и на трудовите ресурси, за обществено-икономическото развитие на страната.” [Концепция, 1972:26].

Ако първият проблем е този за социалната функция на майчинството, което е задължение от обществена важност, вторият проблем е този за модернизирането на инфраструктурата, която ще осигури реализирането на тази функция, а третият проблем е проблемът за намесата в частното, кога и как да се регулира раждаемостта.

Във втората Концепция проблемът за регулирането на раждаемостта заема особено място, като е разглеждана през проблема за безплодието и абортите. Приетият *Указ за насърчаване на раждаемостта* от 1968 г. позволява аборт само в случай, че жената е извън детеродна възраст, т.е. над 45 години или когато има три деца. По отношение на тази рестриктивна позиция, втората концепция е много ясна¹⁵ – тя е против забраната на абортите, но нейните автори преобръщат аргументацията на *Указа за насърчаване на раждаемостта*, като използват забраната на абортите като един от факторите, които водят до безплодие.

„Безплодието е един от най-сериозните проблеми, свързани с осъществяването на социалната функция на майчинството. Между причините за безплодието важно място заемат уврежданията от изкуствените аборти и някои заболявания на жените и на мъжете.” [Концепция, 1972:30].

По такъв начин те преобръщат едно рестриктивно решение в легитимно искане, като предлагат сферата на частното да се саморегулира. Функцията на обществото се ограничава до създаването на условия за това. С този проблем те поставят граници на частното, в които общественият интерес не трябва да се намесва, но то отново обслужва обществения интерес, като спомага да се разреши проблема с безплодието, с което още веднъж неяснотата на границата между частно и публично остава.

„Намаляването на абортите до минимум не може и не бива да става чрез административна забрана. Световният опит е показал, че при административната забрана абортът преминава в нелегалност.

Главното направление за намаляване на абортите и свързаните с него риск за здравето и детеродната способност на жената е създаване на улеснение за употреба на ефикасни противозачатъчни средства. При наличността на социални фактори, които обуславят необходимостта от аборт и при ясното разбиране, че в живота на всяко семейство съществува период, в който му се

---

¹⁵Личната позиция на Елена Лагадинова по този въпрос също е много ясна, на много места в проведеното интервю през 2008 г. тя се изказва против абортите: “Ако една жена не иска да има деца, няма сила, която да може да я накара да има такива и обратното, ако една жена иска да има деца, тя ще направи всичко възможно да има.” [Лагадинова, 2008].

налага по един или други причини да се въздържа от раждането на дете, като отложи за по-късно време, съвременните високоефикасни противозачатъчни средства представляват важно профилактично средство срещу аборта и неговите вредни последици.” [Концепция, 1972:31].

Този проблем не намира място в крайното решение, макар и в него да е изведен принципа на саморегулиране на частното („То [социалистическото общество] се придържа към принципа, че семейството има право само да решава колко деца да създаде и кога те да се родят.” [За издигане ролята на жената, 1979:25]). Този принцип обаче остава между редовете на основния призив на крайното решение¹⁶, с който се поставя националистичен акцент на майчинството. Той не може да бъде намерен в предхождащите го две концепции:

„Затова нашият девиз е: *„Повече деца във всяко българско семейство, повече млади сили за Родината!”*”

За изпълнението на тази *национална* задача – раждането и отглеждането на децата, развитото и укрепването на семейството – особено важна роля играе жената.” [За издигане ролята на жената, 1973:24, курсив мой].

Така майчинството като природна и социална функция е непрекъснато флукуираща женска функция. То е функция за постигане на определени политики. Бидейки социална функция на Жената от гледна точка на една политическа позиция, то обременява Жената и нейната професионална реализация, когато е в сферата на частното и е лишено от социална функция. То се превръща и в най-висша цел като средство за възпроизводство на нацията във официалната визия на политическата власт.

Тази визия за майчинството като социална функция на жената, която води до изработване на редица политики за защита на майчинството и детството всъщност се оказва противоречива и за самите актьори. Флукуирането на майчинството между цел и средство, между частно и публично, между призвание и задължение може да се види в един неуспял ход от страна на КБЖ по време на изработването на концепцията. В действителност съществуват редица предложения, които не намират място в първоначалните проекти, защото се появяват след предаването на крайния вариант в ЦК на БКП, но те имат отношение към цялостния процес. Едно такова предложение е за промяна в Семейния кодекс, където да се дава право на бабата и дядото да ползват отпуск по майчинство. Това предложение не е прието през 1973 г., но намира място в семейния кодекс от 1985 г.¹⁷ Важното тук е, че това предложение оголва противоречието във визията им за тези политики и визията им за равенство между половете. Всъщност те се оказват в капана на собствените си предложения. След като изходната предпоставка за равенство между половете, както и модернизационна предпоставка за развитието на социалистическото общество е участието на Жената в трудовия процес, то от друга страна,

---

¹⁶Причините това изречение да остане, може и да са случайни, доколкото, премахвайки цялата част за безплодието и абортите, това изречение изглежда невинно спрямо тях и запазва логиката на човеколюбието на социалистическото общество.

¹⁷ Причините за включването му в семейния кодекс от 1985 г. са различни от самото предложение от 1973 г. и те няма да бъдат дискутирани тук, защото са свързани с особенния социално политически контекст на социализма през 80-те години.

политиките за насърчаване на раждаемостта, които издигат в цел раждането на трето дете, водят до дълготрайно изваждане на жените от трудовия процес. Самите жени в КБЖ и в редакцията на списанието осъзнават това, а именно, че при раждането на три деца жените натрупват от 6 до 9 години отпуск по майчинство, което рефлектира върху намаляване участието на жените в труда и намаляване възможностите за развитие, за квалификация и преквалификация.

Неприемането на това предложение, всъщност показва, че основната грижа на политическата власт остава раждаемостта, което не е такова в изразената позиция от КБЖ. Това са всъщност две различни позиции към политиките по отношение на жените.

Анализираните противоречия и непрекъснатото преместване на границите между публично и частно могат да се обяснят с факта, че кристализирането на проблемите на икономиката, заетостта, раждаемостта и най-общо същностния проблем за възпроизводството на режима е свързано с нерешаването на конфликта между частно и публично, с факта, че жените трябва да полагат труд както в частното, така и в публичното, но частното не е обект на регулиране на равноправни отношения. Частното трябва да стане публично, т.е. майчинството социална функция, за да може да бъде регулирано. Това е и пътят частното да бъде модернизирано, за да могат жените да се изявяват пълноценно в публичното, полагайки труд в общественото производство като главно условие за освобождението на Жената през социализма. И точно тези, които понасят това противоречие на гърба си, всъщност са заинтересовани да нормализират кризата, като направят възможни тези политики. И те го правят като се легитимират през майчинството и по този начин натурализират Жената. От друга страна, самото модернизиране на обществото изисква възпроизводство на човешките ресурси и полагане на обществен труд от жените, следователно раждаемостта сама по себе си е и цел за официалната власт. Това непрекъснато преплитане на аргументите трябва да бъде удържано в разбирането на анализираните феномени.

Жените в управлението и общественно-политическия живот

Проблемът за участието на жените в управлението заема особено място в двата проекта. Той намира своето място и в крайното решение, но особеността му идва от факта, че е инициран от тези, които са за-интересовани от неговото поставяне. На ниво официална идеология, този проблем не се поставя, защото той по дефиниция е решен с *Наредба-Закон за изравняване правата на лицата от двата пола* от 1944 г. („Лицата от двата пола се ползват с равни права във всички области на стопанския, държавния, културния и общественно-политическия живот.” [Наредба-закон, 1944]). Жени-примери за това има във всички области на живота – социалистическата ни държава има своята Жена в Политбюро, в лицето на Цола Драгойчева, има министри, заместник министри, депутати, директори на предприятия. Изводът, който се налага е, че жените са във всички области на живота, включително и управлението. Те са изведени на преден план от идеологията и политическата власт, но постомят само като примери, без да се проблематизира установяването на трайна тенденция за навлизане на жените в структурите на властта.

Следователно проблемът за управлението е проблем на самия Комитет на жените и на тези, които са ангажирани с тази проблематика в редакцията на

списание „Жената днес”. Той е тяхната собствена борба да направят възможни тези политики, защото колкото и да се легитимират през идеологически аргументи, те самите го признават, че светът е мъжки и че имат нужда от съюзници по ведомства и министерства, за да постигнат това [Лагадинова, 2008]. Достъпът до властта е достъп до директното решаване на проблемите, които стоят пред тях.

Този проблем е широко застъпен и в двете концепции от 1971 г. и 1972 г., но ще бъде анализиран през първият проект, защото там най-директно е изразена позицията на КБЖ и на списание „Жената Днес”.

„По-подробният анализ на цифрите, обаче, показва едно неоправдано несъответствие между ролята и мястото, което жената е заела в цялостния стопански и обществен живот на страната, и участието ѝ в управлението на държавата и ръководството на стопанския, и общественно-политическия живот.

Участието на жените в управлението на народното стопанство не съответствува на равнището на тяхното образование и квалификация на относителния им дял в общата съвкупност на трудещите се.” [Концепция, 1971:98]

След това са набелязани причините, които стоят в основата на това неоправдано несъответствие.

„Това несъответствие може да бъде обяснено отчасти с голямата претрупаност на жената със семейни задължения. Но съществена причина за него е и все още съществуващото подценяване на деловите качества на жената, което е в противоречие с принципите на нашата Конституция и с идеологията на Българската комунистическа партия.” [Концепция, 1971:98].

По-нататък в текста те са класирани в следния ред:

1. Недостатъците на досегашната система за подготовка и издигане на ръководните кадри, при която не се отчитаха напълно специфичните затруднения на жените, породени от сегашното равнище на развие на нашите социално-икономически отношения;

2. Все още непреодолените напълно консервативни схващания за възможностите и предназначението на жената;

3. Нежеланието на някои жени да заемат отговорни постове, поради голямата им натовареност с домакински задължения.

Крайната цел е ясно екплицирана във втория проект като „пълно изравняване на политическата активност между мъжете и жените” [Концепция, 1972:20], като това трябва да е в съответствие със социално-икономическото развитие на страната.

Концепцията предлага и решения – промяна на изборните квоти в съответствие с цялостното участие на жените в общественото производство; промяна в кадровата политика като цяло и в частност тази на Партията, на Отечествения фронт и на професионалните съюзи; [Концепция, 1971:124], ускоряване процеса на осигуряване на повече свободно време за жените и създаване на условия за тяхната квалификация, за да може да отговарят на изискванията на кадровата политика; провеждане на разяснителна работа за равноценността на жената и на мъжа; изработване на програма за подготовка на жени ръководителки и за разширяване участието им в управленческата дейност

и организиране на научни изследвания за засилване участието на жените в управленческата дейност на страната.” [Концепция, 1972:20-21].

И в двата проекта, логиката следва поставянето на проблема, причини и решения. В тях нужда от легитимиране на тези искания с женска природа или идеологически аргументи няма. Легитимацията идва от принципните положения на Партията и Конституцията за равенство между двата пола. Жената-майка и домашният труд са имплицитни и тук. От една страна като консервативно схващане за предназначението на Жената, а от друга домакинските задължения като пречка. Отношението към традицията отново изразява модернистичния патос на концепцията, който като не може да достигне до решаване на проблема чрез конкретни действия, препоръчва образователна работа като средство за справяне с консервативните схващания.

В тази логика, проблемът за участието на жените в управлението носи едно същностно противоречие в себе си, свързано с неговата легитимност – и това е проблемът по отношение на феминизма. Именно защото политическата власт разрешава по дефиниция въпроса за равенството между двата пола, всяко искане за равенство, особено в сферата на политиката рискува да бъде класифицирано като „феминистично”. Опозицията е спрямо „буржоазния феминизъм”, който според официалната идеология не се интересува от проблемите на работничките и навлизането на жените в сферата на труда, а се бори за политическо представителство. Това е изначално решен проблем в едно социалистическо общество и следователно не подлежи на поставяне. Затова и в края на първия проект позицията на КБЖ трябва да бъде обоснована като нефеминистична и като резултат от развитието на самото социалистическо общество и международна обстановка. Това всъщност е аргументът, през който минава легитимация на техните искания.

„Въпросът за по-широкият достъп на жените до ръководните постове в държавата и обществото в никакъв случай не трябва да се разглежда като обикновена амбициозност или проява на феминистични настроения. Това е въпрос за действителното развитие на демокрацията, за привличането на всички човешки ресурси в изграждането на хармонично и жизнеспособно социалистическо общество, за практическо осъществяване на решенията на Десетия конгрес.

В съвременната сложна международна обстановка на остри сблъсъци и военни конфликти, особено важно е жената да бъде подготвена да участва в по-широк мащаб в ръководството на икономиката и държавната власт, ако обстоятелствата наложат това.” [Концепция, 1971:101].

Това е и противоречието, което стои в основата на целия документ – от неговото изработване до крайното решение. Но това противоречие е по-ясно изразено в първоначалните концепции. Аргументацията в тях минава през изведените още през ранния социализъм принципи¹⁸ на демокрацията, на равенството, на „привличането на всички човешки ресурси в изграждането на хармонично и жизнеспособно социалистическо общество”. Връщането към тези принципи всъщност е резултат от ясното осъзнаване в КБЖ и списание „Жената

---

¹⁸ По въпроса за формите и дискурсите на ресоциализацията на обществото през ранния социализъм в България виж анализът на Елена Стойкова в докторската ѝ дисертация [Стойкова, 2007].

днес” на кризата на социалистическото общество. Именно защото тези принципи не са спазени, те трябва да ги припомнят непрекъснато и да застават отново зад тях, за да легитимират нормализацията на кризата, към която се стремят, макар и тези принципи да изключват техните искания, именно защото по дефиниция те са решени проблеми в социалистическото общество.

От своя страна крайното решение от 1973 г. запазва основните положения на така поставения проблем с един много важен нюанс, който тук се проявява на страната на официалната идеологическа визия за Жената. Идеята за женската природа намира място в крайния вариант на проекта. „българската жена [...] е *кръвно* заинтересована да бъде достойна гражданка” [За издигане ролята на жената, 1979:21, курсив мой], „жената наред с мъжа *носи в себе си* качествата на ръководител” [За издигане ролята на жената, 1979:3, курсив мой].

Управлението е в нейната природа, тя го носи в себе си. И тук природата служи за легитимация на тази идея. Тази легитимация е нужна, защото от гледна точка на последната редакция, извършена в ЦК на БКП, исканията за участие в управлението от първоначалната концепция нямат подобна легитимност, в противен случай те биха били видени като феминистичен уклон. Женската природа отново се оказва най-висша форма на легитимация, тя е средството, чрез което официалната визия може да нормализира това искане. Така женската природа и тук запазва своето двойствено значение на изходна предпоставка и на легитимация на визиите за Жената. Природата отново не е само функция на жената, тя става функция на политическото действие.

В първите две концепции проблемът за управлението остава изцяло в сферата на публичното, именно защото не е легитимирано през майчинството. По такъв начин то съдържа в себе си основните противоречия на режима и от друга страна е проява на необходимостта да бъде вторично легитимирано през природата, защото на него му липсва пресичането с частното, на него му липсва основополагащата за този документ идея за женската функционалност.

* * *

Подходът, по който беше анализирано Решението *За издигане ролята на жената в развитото социалистическо общество* не е единственият възможен поглед към този документ. Тук изборът беше насочен към това да се положи той в неговия исторически контекст, за да могат да бъдат разчетени различните визии, позиции и противоречията, които ги характеризират. Това в някаква степен остави на заден план самия характер на политиките, видени в детайли, където всъщност изпъква най-силно модернизационният патос на този документ. Първите две концепции, за разлика от крайното решение са изключително подробни в предложенията, насочени към нормализиране на кризата. Именно в тази детайлност можем да различим в най-голяма степен модернизационния стремеж на КБЖ, защото това е стремеж към модернизиране на инфраструктурата на обществото (здравеопазване, сфера на услугите, жилищно строителство и обзавеждане, производство и потребление на стоки за всекидневна употреба), модернизиране на бита и на семейството.

Но за да може да бъде анализиран този модернизационен патос на документа, беше необходимо да бъде разбран характерът на визиите, които

стоят зад него. Този характер е натоварен с двойна функция – от една страна да снесе противоречието в самия режим и възникналите проблеми от това противоречие на идеологическо, икономическо, политическо и всекидневно ниво и от друга страна да легитимира снемането на това противоречие в очите на самия режим.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П. 1993. *Казани неща*. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Стойкова**, Е. 2007. *Социално конструиране на женските роли през социализма в България (Женска социализация през примера на социалистическите буквари)*. С., Докторска дисертация към катедра Социология на СУ.
- Lagrave**, R.-M. 2003. *La lucidité des dominées*, In: R.-M. Lagrave, P. Encrevé (Eds.), *Travailler avec Bourdieu*. Paris, Flammarion.
- Muel-Dreyfus**, F. 1983. *Le métier d'éducateur*. Paris, Minuit.

ДОКУМЕНТИ И БИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

- Да отменим втората смяна на жените!. 1967. *Жената днес* (6), 1.
- Динкова**, М. 2003,а. Страсти по великата женска революция. *Везни* (5), 23-37.
- Динкова**, М. 2003,б. Страсти по великата женска революция (продължение). *Везни* (6-7), 23-46.
- Динкова**, М. 2008. Биографично интервю, проведено за целите на това изследване. *За издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество. Решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 март 1973 година*. 1979. С., Партиздат.
- Конституция на Народна Република България*. 1971.
- Концепция за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка*. 1971. ЦДА, фонд 417, инвентарен опис 4 , а.е. 61.
- Концепция за осигуряване на оптимални условия за съчетаване задълженията на жената като производственичка, майка и общественичка (проект)*. 1972. ЦДА, фонд 417, инвентарен опис 4, а.е. 62.
- Лагадинова**, Е. 1973. За решението на Политбюро на ЦК на БКП за издигане ролята на жената в изграждането на развитото социалистическо общество. В: *9 отговора за социалната политика на партията* (стр. 57-85). С., Партиздат.
- Лагадинова**, Е. 2006. Биографично интервю, проведено за целите на това изследване.
- Лагадинова**, Е. 2008. Биографично интервю, проведено за целите на това изследване. *Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата за управление на нашето общество, решение на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г.* 1968. С., Издателство БКП.
- Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола. 16 Октомври 1944 г. *Държавен вестник* (227).
- Решенията на X конгрес на БКП и мястото и ролята на Движението на българските жени за тяхното изпълнение*. 1971. С., Партиздат